

USUTEADUSLINE AJAKIRI

TARTU ÜLIKOOLI USUTEADUSKONNA
VÄLJAANNE

Vastutav toimetaja: **O. Sild**

Sisukord:

lk.

E. Tennmann, Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded IV . . .	97—107
H. B. Rahamägi, Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis mis- sugusel joonel?	107—110
O. Sild, August Hermann Francke' mõjud meie maal III	111—143
T. Laur, Keiserinna Katariina II. aegne eesti- ja venekeelne pihtimise- korra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis .	143—151
Varia	151—156
Usuteaduslisi oskussõnu: H. J. K.	157—160

Rahvusvahelised kirikute koonduspüüded.

E. Tennmann.

(Artikli viimane osa.)

III komisjon: rahvusvahelised suhted.

Sõda mõistetakse tema toore iseloomuga täiesti hukka, nõutakse rahulikku lahendamiseviisi (vahekohus). Pealetungijaks tunnistatakse kooskõlas Genfi protokolliga vahekohtuliku lahenduse vastu tõrkuja. Kaitsesõda ei keelata.

Isamaaline meelsus loetakse tarvilikuks, eeldusega, et ta ei lange äärmustesse: marurahvusliku enda ülistamisesse ega kahvatusse ilmakodanlusse.

Kristliku avaliku arvamise kasvatamist nõutakse maailma rahu eeldusena.

Kirikute ühinemist ühiseks armastustööks sõjahaavade parandamise sihis kiidetakse heaks, niisama vähemuste kaitse ja vahekohus sõja asemel.

IV komisjon: kristlik kasvatus.

Peatudes pikemalt ajakohase, kristliku orientatsiooni juures iseloomu kasvatuses ühiskondlises vaimus seatakse viimaks küsimus: „Kuidas peab kirik sarnase vastutuse koorma all oma kohust kõige paremini täitma?“

- Vastatakse: 1) lõpulikult tunnistades osavõtmist igast inimlikust ühiskonnast,
 2) ühendust luues hooletusse jäetud kihtidega,
 3) põhimõtete teostamisega otsekohe seal, kus kirikul mõju olemas.

Ajaloo õperaamatute revideerimise tööd jätkatakse ühiselt olevate organisatsioonidega.

V komisjon: kirikute ühistöö ja föderatiivse elu meetodid.

Ülevaatele erikirikute ja ühenduspüüete kohta järgneb konverentsi enese töö jätkamise kava. See ei pea esinema mingis tarretanud seadusandlises korralduses, vaid peab loodama mõjuv organ teenimise mõttes. Ülesanded on lähemalt kindlaks määratud. Koosseis tehti kindlaks peaasjalikult endise rahvusvahelise komitee piirides.

Konverentsi lõpul avaldati „l ä k i t u s r i s t i k o g u d u s e l e“ *): 14 punktis rekapituleeritakse komisjoni aruannetes avaldatud mõtteid, mis peajoontes juba ette toodud. Selge sõnaga öeldakse, et Stokholmi konverents ainult algus on, mida igal pool jätkata tuleb.

Jatkamisekomitee on hiljem koos käinud. Üks tema suurematest kavatsustest on teaduslise instituudi asutamine sotsiaalsete küsimuste uurimiseks kristlikust seisukohast. Käesoleva aasta suvel tuleb jälle jatkamisekomitee koosolek Winchesteris.

4.

„Usk ja korraldus“ (Faith and order).

Mõlemad enne kirjeldatud liikumised võtsid lähtekohaks praktilised nähted. Ilma Liit püüab poliitilise rahu sihiga kirikuid koondada ja individuaalse eetika nõudeid kollektiivse eetikaga ühele pinnale seada. Stokholmi liikumise juhid leiavad otstarbekohasema olevat kirikuid lähendada tegeliku elu alal. Kuid imelikul kombel annavad end siingi põhimõttelised vahed tunda. Ja viimaks ei olegi see nähtus sugugi loomuvastane. Sest praktilise elu avaldused on tihedalt seotud mõtlemisega, ja nimelt mitte ainult otstarbekohasuse mõttes, vaid just põhimõtte-liste eeldustega, mis isegi sügavalt alateadlikud võivad olla, ja ka tõepoolest on.

Huvitav on aga, et vastolulised tendentsid iseloomustavad liikumiste alguse kodumaad. Stokholmi liikumine sai alguse Euroopas, kus teooria vastu nii suur lugupidamine. „Faith ja order“ liikumine, mis rõhutab põhimõtete lähendamist usualustes ja kirikukorralduses, sai alguse Ühisriikes. Ilma Liidu algus on anglo-ameerikalik, Ühisriikide algatus Euroopa aparaadiga, väga sünteetiline.

„Usu ja korralduse“ üleilmiline konverents peeti ära 3—21 augustini 1927 Lausanne'is. Kavatsatud oli teda pidada juba 1925. a. Washingtonis. Kuid eurooplaste vaesus ei suutnud seda teostada. Mägi pidi ometi Muhamedi juure tulema.

Liikumise ettevalmistus võttis aega tervelt 17 aastat. Sest mis võiks veel raskem olla kui ligi 30 erinevad kirikukuju ühe mütsi alla viia. Isegi metodistid on paari sajangu jooksul jagunenud

*) Täielik tekst — v. Prot. Ilm 1925, № 9, lk. 132—134.

14 gruppi. Ja midagi ei ole nii juurdunud kui dogmaatilised eeldused.

Kõne all olev ühtluse püüd algas 1910. a. Ameerika Protestantlike piiskopliku kiriku generaalkonventsioonil Cincinnatis 1910. Nimetati eriline komisjon seks otstarbeks. Moodustati interdenominatsiooniline komisjon. Saadeti saatkondi ühendusi looma Inglise Riigi kirikuga, Suur-Britannia nonkonformistidega, Euroopa mandri kirikutega. Saadi hulk soodsaid vastuseid. Erilist kahju tunti, et Rooma katoliku kirik loobus osavõtust, kuigi paavst ei varjanud sõbralikku huvi. Peeti koguni palju vähe- maid konverentse ja suurem preliminäärne Genfis 1920. a., 12.—20. augustini. Sest konverentsist olid kutsutud osa võtma kõik kirikud maailmas, kes tunnustavad Jeesust Kristust Jumalaks ja Lunastajaks. Sellega on konverentsil juba algusest dogmaatiline iseloom ja nimelt kristoloogilisel-trinitaarilisel alusel. Osavõtjaid ja esindajaid oli Genfis 137 isikut 40 rahvusest ja 70 autonoomsest kirikust.

Selle liikumise peajuhid on: Piiskopp Charles H. Brent, New-Yorgist ja sekretär õigusteadlane Robert H. Gardiner († 1924). Viimane oli iseäranis vaimustatud liikumise õhutaja.

Läbirääkimised sel konverentsil keerlesid kiriku, kiriku ühinemise, Piibli, usutunnistuse ja sakramentide ümber.

Konverentsi lõpul valiti 53 liikmeline komitee 13 kirikust alustatud töö jätkamiseks.

Peale konverentsi algas iseäranis elav kirjanduse, üleskutsete, lendlehtede, ülevaadete, aruannete, ankeetlehtede levitamine. Robert H. Gardiner avaldas erilist energiat.

Iseäranis tähtsad on ankeetlehed dogmaatiliste ja korraldus-küsimuste kohta, mida seeriates avaldati.

Esimese seeria küsimused fikseeriti juba Genfis usu kohta:

1. Missugusel määral on tarvilik ühtlus usuasjus jälle-ühendatud kirikus?
2. Kas on tarvis selle usu kindlaks tegemine usutunnistuse (credo) kujul?
3. Kui ja, missugune sümbol oleks vastuvõetav? Ehk missugune teine formul oleks soovitatav?
4. Missugune oleks sümboli või usutunnistuse tõsine otstarbe?

Teine seeria — õpetaja ameti kohta — käib nii:

1. Mil määral on tarvis ühtlust korralduses jälleühendatud kirikus?

2. Kas on tarvis ühist, üldiselt tunnustatud pastorkonda?

3. Kui nii, missugustest liikidest peaks koosnema sarnane pastorkond?

4. Kas uuestühendatud kirik peaks tarvitama ordinatsioonile eelkäivaid erilisi tingimusi või eralist ordinatsiooniviisi?

5. Kui nii, missugused peaks olema need nõuded ja ordinatsioonikord?

Kolmas seeria — kiriku iseloomust:

1. Kuidas on kirik asutatud? Kas ta on mingi spetsiifilises mõttes jumalik institutsioon?

2. Millised on kiriku olulised iseloomu jooned? Milline on kiriku suhtumine Kristusele ja Pühale Vaimule?

3. Millised on maapealse kiriku tunnused?

4. Milline on Kiriku suhe kirikuile?

5. Milline on Kiriku suhe Jumala riigile?

Küsimised sakramentide kohta:

I. Kõigilt tunnustatud riitused, milliseid nimetatakse sakramentideks.

1. Kas jälleühendatud kirik peab ristimises nägema tingimata-tarvilikku Jumala kiriku liikme pühitusakti?

2. Kas ollakse ühisel arvamisel, et ristimist peab toimetama (a) veega ja (b) Jumala Isa, Poja ning Püha Vaimu nimel?

3. Kas peaks võimalik olema muid ristimisse puutuvaid küsimusi (näit.: kes tohib ristida?) kellegil teisel otsustada, kui kiriku keskvoimul?

4. a) Kas need, kes seni eitasid lasteristimist, peaks nõus olema, et ühendatud kirikus lasteristimine edasi kestab? ja vastupidi:

b) Kas need, kes lasteristimist tunnistavad, lubavad, et ühendatud kirikus ristimist edasi lükatakse (ehk ristitavalt teadlikku usutunnistamist nõutakse)?

c) Kas on muid raskusi lasteristimise suhtes, ja kuidas võib neid lahendada?

5. Kas tuleks ühendatud kirikus püha õhtusöömaaega kõigile liikmeile sunduslikuks pidada?

6. Mis on tarvilik selle sakramendi pühitsemise juures (a)

tarvitatavate elementide, (b) pühitusformulite, [(c) sakramendi jagaja suhtes?

7. Kas tuleks kinni pidada mõnest euhharistilisest õpetusest kui sakramendi pühitsemisest või vastuvõtmisest lahutamatu? või jätkub mõlema suhtes tahtest teha seda, mida Issand tegi ja käskis?

8. Kui on olemas mõni euhharistiline õpetus, mida ühendatud kirik tarvilikuks peab, milline on see?

II. Talitused, mida paljud, aga mitte kõik krist-lased sakramentideks ei nimeta?

1. (a) Kas uuestühendatud kirik peaks konfirmatsiooni üld-sunduslikuks pidama?

(b) Millised on konfirmatsiooni elemendid, ja kellel on õigus neid jagada?

(c) Millised astmed on ristimise ja kiriklise täisõiguse vahel kirikuis, kus konfirmatsiooni ei ole? Kas vaheastmed on sunduslikud kõigile?

2. Mida tuleks ühendatud kirikuil nõuetavaks või lubata-vaks pidada patutunnistuse suhtes (avalikult ja eraldi) ja kahet-sejate absolutsiooni juures?

3. Kas uuestühinenud kirik peaks üldsunduslikka abielu-seadusi tarvilikuks pidama? Kui nii, milliseid?

4. Kas ühinenud kirik peaks seisukohta võtma haigete võid-mise kohta?

5. Kas ühinenud kirik peaks tunnistama või lubama teisi sakramente peale ristimise ja püha õhtusöömaaaja?

Neid küsimislehti seadis kokku ainete komitee (subject com-mittee) ja saatis nad laiali igale kirikule, et seks valitud komis-jonid nad läbi töötaks ja seisukohta avaldaks. Ka meil valiti seks 6—7 a. eest 10-liikmeline komisjon usuteaduslikel konverentsil. Selle tegevusest pole seni midagi teada. Komisjoni nähtavasti kokku kutsutud ei ole. Niisama teadmata on, kas ta edaspidi midagi kavatseb teha. Lausanne'is meie esindajaid ka ei olnud. Sellegipärast pole see liikumine ometi mitte seisma jäänud.

Lausanne konverentsi eel olin mina Konstantsis. Eraviisil sai seal küll palju õladekehitamist ja pearaputamist näha, kui juttu tehti Lausanne'ist. Soomest oli ainult üks mitteametlik

pealtvaataja saadetud, Rootsist oli peapiiskop Söderblom *ex officio* ja 8 ametlikku saadikut. Kokku oli saadikuid üle 500, peale selle külalised. Terved kehakad eriajakirjade numbrid pühendati peale konverentsi selle kirjeldusele hulga autoriteetliste arvamistega, mis üldiselt mitte nii skeptilised ei ole, kui avaldused enne konverentsi. Vanad tutvused Ilma Liidu ringidest ja Stokholmist olid muidugi oma eeltöö teinud. Loomulik, et eesmärk ise veel kaugele jäi, nagu Stokholmiski, kuid sellele lähenemisest tohiks ometi kõneleda. Sest kiriklises ühiselus on isiklik kokkupuutumine ja suhete loomine ometi suure väärtusega. Ei saa ju viimaks ka kiriku usuelu mitte puhtaks abstraktsiooniks pidada, kuigi selleks palju eeldusi ja kalduvusi leidub. Sel joonel on huvitav, et prantslane A. N. Bertrand („Evangile et Liberté“ 14. sept. 1927) konstateerib konverentsi konservatiivset iseloomu, kuid ühtlasi dogmatismi kadu, ning kiidab koosolijate vennalikkust.

Peapiiskop Söderblom (The Christian Unity Quarterly, okt. 1927) kahetseb, et ühine sakramendi-talitus ja -maitsmine Lausanne'is võimatuks osutus.

Metropoliit Germanos on rõõmus, et greeka kirikus viibisid ka luterlased, anglikaanid ja muud, kuulasid püha Chrysostomuse liturgiat ja võtsid teenistuse lõpul piiskopilt ka pühitsetud leiba (antidoron).

Lausanne'i konverentsi töökava oli 1926. a. augusti kuul Bernis järgmiselt kindlaks määratud, analoogiliselt ankeedilehetedele:

- I. Üleskutse ühinemiseks.
- II. Kiriku läkitus ilmale — evangeelium.
- III. Kiriku iseloom.
- IV. Kiriku ühine usutunnistus.
- V. Kirikuõpetajad.
- VI. Sakramendid.
- VII. Kristlaste ühtlus ja erikirikute koht ses ühtluses.
- VIII. Töö jätkamine.

Arusaadavalt ei võinud läbirääkimised nende ainete üle palju uudist tuua. Oli ju koondamine peaülesanne, uudis oleks soodne erinemisele. Siiski leidub resolutsioones üht ja teist, mis silmapaistev. Toome sellepärast lühendatult mõned laused isikliku valiku järele.

I. „Üleskutse ühinemisele“ võeti vastu konverentsi lõpul 20. VIII. 27. Seal loeme:

„Jumal tahab ühtlust . . . Tema kutsus meid siia. Tema ligiolek avaldus meie palvetes, nõupidamistes, osaduses. Tema leidis meid üksteisele . . . Tema elustas meie töotust. Tema õigustas meie julgust . . .

„Enam kui kunagi ootab maailm evangeeliumi. Kodus ja eemal taganevad kurvalt hulgad kirikust tema nõrkuse pärast . . . Misjonipõllud muutuvad kärsituks kiriku tükelduse pärast . . .

„Jumala selge kutse kogus meid siia. Tema äratatud usuga liigume edasi.“

II. „Kiriku läkitus“ on sisuliselt enam kui tuttav. „Jeesus Kristus, ristilöödud ja elav, on evangeeliumi keskpunkt. Tema ise on evangeelium. Evangeelium on enam kui filosoofiiline teooria, kui teoloogiline süsteem, kui materjaalse paranduse kava . . . Ta on patu ja surma äravõitmine, igavese elu ilmutus Temas . . . Ta toob rahu ja rõõmu südamele . . . Ta on ühiskondlise uuenemise kindel allikas . . .

III. Kiriku iseloom . . . Kirik on Elava Jumala enese, mitte inimeste asutatud, kuid Tema tarvitab inimest teostajaks. Jeesus Kristus on selle kiriku pea, Püha Vaim tema kestav elu . . .

Kuna on ainult üks Kristus, ja üks elu Temas, ja üks Püha Vaim, kes juhib kõige tõe sisse, siis on ja võib olla ka ainult üks Kirik, püha, üldine ja apostlik.

Kirikul on maa peal teatud iseloomu jooned, millest teda tunnetakse. Apostlite päivist peale on vähemalt järgmised neist tuntud :

1. Jumala Sõna — antud Pühas Kirjas ja seletatud Püha Vaimu läbi kirikule ja üksikuile.

2. Usu tunnistamine Jumalasse, kui lihakssaanu ja Kristuses ilmutatusse.

3. Kristuse antud käsu vastuvõtmine kuulutada evangeeliumi kõigele loomale.

4. Sakramentide tarvitamine.

5. Kuulutamise amet ja sakramentide jagamine seatud korras.

6. Osadus palves, jumalateenistuses, kõigis armuannetes, pühitsuses ja inimeste teenimises.

Vahedest on nimetada :

1. Nähtava ja nägemata kiriku iseloomustamine, nende suhtumine ja neisse kuuluvate arv.

2. Endiste ja praeguste kiriku osade tähendus.

IV. Kiriku ühine usutunnistus. Siin tunnistatakse ühiseks aluseks Püha Kiri Nicaenumi ja Apostliku usutunnistusega, millest viimane sisuliselt vastab greeka kirikule ilma ametliku maksvuseta, kuna samas kirikus filioque loetakse interpolatsiooniks. Peetakse võimalikuks, et ilmutuse tõde Püha Vaimu juhatusel esineb uute probleemide ilmunisel aeg-ajalt ühel või teisel kujul, loobumata endistest. „Viimaks . . . ei või kirjutatud välised normid olla küllaldased ilma isikliku sisemise kogemuseta ühendusest Jumalaga Kristuses. Eriusutunnistused ei ole keelatud“.

See otsus võeti vastu — *nemine contradicente* (ilma vastu rääkimata).

V. Kiriku vaimulik amet (vastu võetud *nem. con.*).

„Meie, *Faith and Order* konverentsi liikmed, oleme õnnelikud andes aru, et oleme oluliselt kooskõlas järgmises viies esitises:

1. Vaimulik amet on Jumala and oma kirikule Kristuse läbi ja on oluline kiriku olemisele ja heale korrale.

2. Kristus ja tema vaim volitavad alaliselt ja mõjutavad vaimulikku ametit.

3. Vaimuliku ameti ülesanne on inimestele kätte tuua Kristuse lunastavat ja pühitsevat heategu hingekarjusslikes teenimises, evangeeliumi kuulutamises, sakramentide talitamises, mis mõju avaldab usu läbi.

4. Vaimuliku ameti kätte on antud kiriku valitsemine ja distsipliin, tervelt või osalt.

5. Vaimulikule ametile vastavate annetega varustatud mehed, Vaimu kutsutud ja kiriku poolt vastuvõetud, saavad oma ameti ordinatsiooniaktiga palve ja käte pealepanemisega, et selle ameti funktsioone täita“.

Edasi on kõne lahkvaadetest piiskopiametile ja apostliku suktsessioonile. Lahkvaated takistavad iseäranis misjonitööd. Pannakse südame peale neid vahesid igas kirikus hoolega uurida, nimelt episkopaalse, presbüteriaalse ja kongregatsioonalse (koguduse) kiriku valitsemisekorra õigustust, millest iga liik usub, et see kirikule oluline on ja mille õnnistust ta peaks kui oma erivara kaasa tooma ühise kiriku heaks.

„Selle järeldusena ei tohiks ükski kirik oma ordinatsiooni-kombeid, mida ta õigeks peab, teistele mitte kohustavaks teha ega teiste kirikute ordinatsiooni-korda sellepärast tühjaks tun-

nistada või pidada. (Sest erilised Vaimu anded pole mitte vähem tähtsad.)“

Greeka õigeusu kirik ei leia võimaliku olevat omast seisukohast loobuda, kuid palub Jumalat, et ka sellest raskusest üle saadaks.

Lääne kristluses rõhutatakse ühelt poolt vaimuliku ameti mitmeid astmeid, ordinatsiooni sakramentaalsust, apostlikku sukt-sessiooni ja sakramentide maksvuse rippuvust temast, teiselt poolt: oluliselt on ainult üks amet olemas — Sõna ja Sakramendi jagamine, et olevad ametid on kooskõlas Uue Testamendiga, tõestatavad oma töö viljaga, maksvad kirikus niisama kui nende toimetatud sakramendid; ordinatsioon ei anna, vaid kinnitab Jumala andeid.

VI. Sakramendid võimaldavad lähenemist kirikute vahel. Nemad peavad elu ja kirikute kogemusi süvendama. Siiski ei ole Jumala armuanded mitte piiratud Tema oma sakramentidega. Sest kõik vaimu kingitused antakse vahenditus ühenduses Jumalaga. Lahkvaated (1) Issanda juuresoleku viisist, (2) mälestuse- või ohvrimõttest, (3) elementide suhtumisest armuga, (4) hoolimata suhtest vaimuliku ja sakramendi maksvusele ja mõjule tuleb rõhutada, et jumalik and ja juuresolek ei allu adekvaatsele selektusele inimese mõtlemisega ega väljendusele inimlikus keeles.

VII. Ristirahva ühtlus suhtes olevaile kirikuile anti edasi jätkamiskomiteele.

Nagu ettetoodud väljavõttest näha, ei ole, ülikooli esindajate vähesuse peale vaatamata, ometi üldotsused siiski mitte kõige kitsamas raamis tehtud, vaid sisaldavad terve rea lootusrikkaid mõtteid. Muidugi võivad sest uued raskused tekkida, milles aga mitte ei tule süüdistada n. n. „edulisi“ ollusid, ega tormi joosta alalhoidluse peale. Sest viimast nähtust tuleks hingeteadliselt uurida ja mõista, nagu iganenud liberalismigi. Alternatiivid ei ole enam need, mis nad olid viimasel sajangul. Kuid ka uued alternatiivid, kui nad tekivad, ei too parandust. Ei tohiks ignoreerida kiriku seisukorda, nimelt massilist ükskõiksust või taganemist kirikust. Ei tohiks aga ka rippuda kiriku fetishismi küljes. Kiriku armastus ei tohi temast väärjumalat teha. Ei aita ega tohi aidata ka raffineeritud katoliikline elastikkus, mis suudab otse hüpnootilise dialektikaga anda igale haridusastmele ajakõrgusel seisvat toitu, siiski lõpulikult peenendatud paavsti võimu hoidmiseks. Ei ole ka õige teha kirikut ja ristiusku lihtsalt kul-

tuuri teenriteks ega eetiliste normide või sotsiaalsete reformide tööriistaks. Ka ühtluse püüded ei tohi teostuda palja kompakt-suse saavutamiseks poliitiliste eesmärkide tagaajamises.

Loomulik, et tegelik elu kõiksugu tõukeid annab ja seisukordi hindama ning arvustama sunnib. Kergesti saab siis praktiline tõuge tervel liinil orientatsiooni põhjaks. Kõige selle juures ei suudeta lahkuda endisest tasapinnast.

Väga õnnelikuks tuleb lugeda nähtust, et nii lahkuminevad vaated, mille esindajate kokkutulek veel 20 a. eest võimatu oli, nüüd võimalik on.

Tohib siiski öelda, et taktilised ja pedagoogilised põhjused ei lase kirikutegelasi suuremas ulatuses probleeme põhjalikult käsitada. Teisest küljest peab konstateerima, et ka teadusemehed ei tihka seda teha. Kas ei julge nad sildu enese taga ära põletada, et mitte kaotada ühendust massiga, või ei leia nad veel aja tulnud olevat?

Ometi on juba terve rida uusi algatusi olemas, mis väga palju töotavad. Kuid siingi varitseb dogmatismi hädaoht, isegi teaduslikus mundris. See aitab vahest osalt ka seletada, miks teaduse esindajad ei rutta. Kirik ei saa vabaneda oma või eelmise põlve teaduslise ilmavaate mõjust, olgugi see massile teadmata ja teadvuseta. Teiselt poolt on teadus kõigi oma esindajatega nägemata sidemete läbi köidetud massi psühholoogiaga, nii või teisiti. Kordub mäng, mida leiame Rooma kirikus. Iseäranis imelik ja võõrastav on raske eetiline dualism põhimõttelise idealismi (resp. animismi) ja praktilise materialismi vahel, mille mõlemad küljed tegelikult nii hästi sobivad niihästi juhtide kui juhitavate juures. See nähe paneb ka oma pitseri õpetuse ja elu peale, ilma et seda märgataks. Ei ole loota mingit järsku pööret uue „lunastava“ sõna ütlemisest. Ka reformatsioon pidi oma reaktsiooni läbi elama ja dogmatismi ohvriks langema. Üldise preestriameti suur mõte teostub veel raskemini kui demokraatluse „paremused“. Ilma prohvetliku isikuta ei ole tõsiselt ei kirikut ega riiki, ei usku ega teadust, ei kõlblust ega kunsti. Seal kaalub Nietzsche enam kui mõnigi dogmaatik, kes muud ei mõista, kui ettevaatlikult parafrasida. Seal on entusiastiline kogudus meile siiski armsam kui tarretanud institutsionalism, kõnelgu viimase kasuks, ka ei tea missugused autoriteedid. Kui usklikkudel oleks patuste julgust ja häbematute järjekindlust ning tarkade mõtteteravust ääretu armurohkusega, siis teostuks

palju ilma konverentsideta. Siis poleks martüürium mitte paratamatu eeldus. Siis ei maksaks enam Pauluse traagiline küsimine: „Kas Kristus on patu teener?“

Kas tuleb otsida uut religiooni, ja kui, siis missugusel joonel?

H. B. R a h a m ä g i.

4.

Huvitavana paistab kõigepealt olevat lahkuda üldse religiooni joonelt ja asetada religiooni, — mille peale ju vaadatakse tihtipeale kui inimkonna vaimuelus küll kord esile tulnud, praegu veel oleva, kuid siiski möödamineva nähtuse ja arenemisastme peale, — mõne teise inimese vaimu või hinge avaldusega, immanentse suurusega, oma enese, inimese enese poolt valitud otstarbega ja sihiga.

Need püüded ei ole mitte tuliuued ja ehk ainult moodsa aja sünnitused ainuüksi. Nad on igivanad. Mulert jagab nad kolme gruppi: 1) esteetilised; 2) teoreetilised — filosoofilised — spekulatiivsed ja 3) eetilised, praktilised, sotsiaalsed.

Üleminek religioonist nende püüete juure sünnib seda hõlpsamalt, mida vähem elava religiooni tõsisest olust aru on saadud ja aru saadakse ja mida enam religiooni olu, tuumpunkti otsitakse religioosuses elus ja tunnetamises nähtavaletulevais kõrvalisis, teisejärgulisis elementides.

Nähakse religioonis tunde tõusu selle vastu, mida pühaks kõikvaeliseks elu keskkohaks peetakse, jäetakse aga viimane kõrvale, jääb järele tunde kultiveerimine kunstis, looduse naudingus.

Arvatakse, et religioon tekib teoreetilise ilmaseletuse tarvidusest, inimese kausaaliteedi-tungist, siis võib ju inimene, ära jättes metafüüsilist lõpukonstruksiooni, jääda rahule piiratud teaduslise töö alaga ja selle resultaatidega.

Kui religiooni nähakse tungis varade järele, enesemaksmapanemise tunde kõrgendamises, igatsemises võimu järele, ja jäetakse ära nende tungide, soovide, ihade kontsentreeritud personifitseerimine mingisuguses absoluutses isikus või absoluutses ideede ilmas, siis jääb järele eetiliste varade rõhutamine, sotsiaalse edu eest võitlemine, sotsialistliste programmide absoluutsustamine ja vastavate inimliste kangelaste austamine.

Rohketes broshüürides ja raamatutes, milledes uusi religioone soovitakse, tulevad kõik need suurused nähtavale, vastavalt autorite kalduvustele, temperamendile, iselaadile, huvidele.

Nii rõhutas kunstnik Richard Wagner, et religiooni asemele astub tulevikus inimsoos inimkonna paremaks muutmine kunsti ja looduse mõjude kaudu. Teater ja loodus oleksid kaks suurt tempelt esteetilise arenemise lõpuleviimiseks.

Kuidas propageeriti prantsuse revolutsiooni puhul mõistuse kultuuri! Veel Haeckel ja tema ja Nietzsche õpilane ja kaasaraiuja Ernst Horneffer (viimane selle sajangu kahekümnete aastateni) olid kindlad, et materialistline monism asetab igasuguse religioosse tunde, elu ja tarviduse. Niisamuti rõhutavad ju neid seisukohti kõik vabamõtledjad tänapäevani. Nende piibel on teaduslikud raamatud; nende usund on teadus.

Eugen Dühring rõhutab, et võiks kõiki kultuskohte, templeid, kirikuid selleks kasutada, et oma rahvast tundma õppida; natsionalism, rahvusvaimustus täidaks igasuguse religioosse tarviduse aset.

Georg Simmel räägib ühiskonna tundest, laialiulatuslisest sõprusest; sellest ulatuks inimeste kõige sügavamate vaimu- ja hinge- tarvidustele.

Religioos-sotsiaalsetes ringes leiame rohkesti neid, kes sotsialismi religioonina võtavad. Teatud majanduslik programm, süsteem on neile kõik kõigis. — Tervishoiu fanatikutele on jällegi niisuguseks suuruseks sport.

Nimetaksime siin kohal veel n. n. eetilise kultuur esindajaid ja pooldajaid, kus ka hulga varjundeid leiame. Kui professor Felix Adler New-York'is 1875. a. asutas eetilise kultuuri ühisuse ja 1876. a. alates pühapäiviti kõneles eetilistest küsimustest, siis astusid need koosolekud paljudele jumalateenistuste asemele, nagu meil „elava rahva sõna“ koosolekud poliitiliste küsimuste üle pühapäevadel, jumalateenistuse aegadel. Austrias oli mõtteteadlane Fr. Jodl, Saksamaal Berliini astronoom Wilhelm Förster ja mõtteteadlane G. v. Gizycki eestvedajad. Iseäranis leidsid sotsiaaleetilised küsimused neis ringeis käsitlust. Enamasti oli eelduseks veendumus, et kõlblus ülim aste inimkonna arenemises ja et ta ilma religiooni tagaseinata võimalik. — Siia kuuluvad ka suuremalt jaolt need püüded, mis koolides küll moraali-, mitte aga usuõpetust soovivad näha

Kuid on kerge näidata, et kõik need püüded, oletused, eel-

dused ei taba seda, mis religiositeeti seni ellu on kutsunud ja elus hoidnud, ja sellepärast ei või ei ükski neist suurustest, nii suurejoonelised ja positiivse väärtusega nad muidu ka ei oleks ja on, ometigi mitte asetada religiooni. — H. Scholz oma usundi-filosoofias teeb seda meisterlikult.

Võtame näiteks inimese esteetilised kalduvused ja huvid, mis pealtnäha paistavad kõige lähemal olema religioossetele kalduvustele. Meie leiame igatahes terve rea tähtsaid ühtlus- ja kokkupuutumispunkte religiooni ja kunsti juures, mis võivad mõttele viia kunsti, õigemini kunstniku igasuguse esteetilise tunde eelistamisest religioonile.

Formaalselt põhjenevad mõlemad, nii usulise inimese religioosne tunne, kui ka kunstniku hinge inspiratsioon sisemistel elamustel; religioonis on meil tegemist täielise andumusega jumalusele ja kunstis niisamuti, kunstnik andub täieliselt inspiratsiooni-silmapilgule; religioonis on peaasi ilmutus, tõsise kunstniku juures on ka inspiratsioon kõik. Nii religioosse inimese kui ka kunstniku juures viivad just hinge sisemised elamused, intuiitiivne tabamine, kujundamisele, „loovale protsessile“.

Selle formaalse ühtlusjoone juure tuleb ka sisuline. Tõsine kunst ei ole ju veel mitte reaalse elu lihtne kopeerimine ja selle reprodutseerimine. Päevapildid ei ole kunst, ehk küll kunstikohaseid ülesvõtteid olemas. Lihtsale koopiale, peab juure tulema midagi kunstniku sisemistest elamustest, hõõguvast hingest. Äratõmbele peab midagi juure tulema, mis meid tahtmatult kaasa kisub. Kunstiteosed peavad olema üleemeelise, ideede ilma väljendajad; nad peavad vaatelejaid inimesi rikastama, konkreetsel viisil seda väljendama, mis inimesehinges suurt olemas, mis tema tundetõusu tingib.

Sedasama võime ütelda ja peame ka ütlema religiooni kohta.

Kuid ometigi on mõlemate suuruste vahel suur vahe. See vahe on oluline. Sellepärast jääb ta ikka püsima, ja kunstniku läbielamine ei või ja ei suuda religioosset elamust asendada. — Tahes või tahtmata tuleb kunstis esikohale vormi rõhutamine. Näib ükskõik olevat, mida sellesse vormi paigutakse, ehk küll kunstnikud ei märka, et see ebaesteetiliselt, nii siis kunsti olule vastandliselt mõjub, kui ilusasse raami inetu pilt mahutatakse. Osa futuristlisi kunstiteoseid Berliini sügiskunstinäitusel 1920. a. mõjusid otse äratõukavalt, kus tänavastseeni kujutlemiseks ilu-

sasse raami, klaasi taha oli paigutatud igasugust prügi ja prahti representeerivad osakesed, mis uulitsalt korjatud. Kunstile ei ole tähtis sisu ka selles mõttes, et kas viimane reaalsusele vastab või mitte, või on ta täiesti fantaasia saavutus. Ta katsub ellu kutsuda esteetilist naudingut, jättes inimese sealjuures suuremalt jaolt passiivsesse tunneteküllusesse; temale ei ole tähtis aktiivne eetiline külg. — Religioonis aga, kui ta ehtne ja eluline, on just tähtis kindel sisu ja aktiviteet. Jumaluse ja Jumala küsimus teeb alles religiooni religiooniks. Tõsiilm, realiteet, viimane, absoluutne realiteet on temale tähtis. Religioosne elu seisab või langeb sellega. Religioonis otsib inimene elule ülimat reaalset, absoluutset sisu. Edasi: kunstis ei ole tähtis kõlbline külg; viimane oleneb kunstniku kõrgest isiksusest; meie ei küsi palju esteetilise elamuse juures, milliseid asju meie naudime. Olgu see Jeesuse ema või langenud, toorestunud naise kujutlus — kui aga väljendus mõjub, kui meie meeled võivad ühe asja peal „puhata.“ Esteetilise maitsemise juures on asi vabastatud teoreetilistest, praktilistest ja sisulistest suhetest. Religioonis aga astub meie juure absoluutsus jäädava reaalsusena, nõudega, aktiviteedile viimisega, kõlbliste kategooriliste imperatiividega.

Küll annab religioon kunstnikule head sisu kujundamiseks — sügavad religioossed isikud on suured kunstnikud olnud; küll võime kunsti läbi religioosset elu kujundada; küll võime esteetilist mõnutunnet omada piiramatusel läbielamustel; küll võivad religioosse ilmaga kontakti viia sügavad tundekontsentratsioonid, näiteks loodusemaitsemised, vennaste koguduse palvetamisärdused. Kuid kunst ei pruugi puudutada religiooni ühegi joonega; esteetiline elamus ei sisalda eneses ühtegi religioosse elamuse olulist joont. Need kaks ala ei ole identsed alad, ehk küll palju kokkupuutumiskohte olemas ja võimalikud. Meie võime küll kõnelda religioosset kunstist, kus kunst religiooni teenistuses seisab, mitte aga et kunst religiooniks saab, tema asemele astub. Igalpool, kus seda tahetakse ja see nähtavale tuleb, ei olda teadlik religiooni olust, ei kanta eneses religioosseid elamusi; ollakse vaene religioossete kogemuste poolest ja lepatakse kunstiga, kui aseainega. Kunst esineb ehk küll väärtuslise aseainena, ometigi aga a s e a i n e n a. (Järgneb.)

August Hermann Francke' mõjud meie maal.

O. Sild.

(Järg 2.)

26. aprillil 1728 kirjutab Mickwitz Tallinnast misjonär Walter'ile Trankebaris, kellelt ta on saanud kirja 22. juunist 1725 ja kellele ta ei ole varem vastata saanud töökoormatuse, kirikuvisitatsioonide ja muu põhjuste pärast.

Ta tahab nüüd vendadele teateid saata Jumala kiriku seisukorrast siin Liivimaal ja Venemaal.

Siin leiame hea ülevaate tolleaegsest seisukorrast.

Ta seletab esmalt, et teda kutsuti 1721 ühe Peterburi obristi juure koduõpetajaks. Teda ordineeriti Berliinis, jaanuaris 1722 jõudis ta Liivimaale. Lapsi õpetas ta nädalas, pühapäeviti jutlustas ta. Kõike seda toimetas ta tol korral suure hirmuga hinges, sest ta uskus küll Jumala juhtivat tegevust, kuid arvas, et Jumala tahtmise juhtivus tema suhtes ei ole armu-tahte, vaid viha-tahte juhtiv tegevus (non voluntatis gratiae sed irae). Viimaks 2½ aasta järele vaigistas Issand ta hinge.

§ 4^{mas} räägib ta siinsetest koolioludest. Katku ja vene sõdade pärast seisis koolid 15—20 aastat tühjadena ja rüüstatutena või olid rikutud sõjaväelastelt, keda siia asetati. Eeslinnas ei olnud kooli. Lagunenud koolimaja parandati täielikult. Issand andis seks raha. Issand saatis kooliõpetajad: „Rectorem Preussen, con-Rectorem Beckern, cantorem Webern, zwey extraordinarios“. Väljas (arvatavasti eeslinnas) kinkis Tema käsi alguses 1 toa, siis 1½ tuba, viimaks maja aiaga ja loomakopliga. Lapsi on õppimas 50—60.

§ 5. räägib vaestehoolekandest. Vaestelastehoolekande idee olla temas võrsunud Jumala helduse vaatlusel: nii kaua Jumala kaevuke vaestele hoovab, tahab ka tema vaeste eest hoolt kanda. Mõned vaesedlapsed leiavad täieliku varjupaiga; mõned saavad poole ülespidamise riiete ja raamatute suhtes. Vaesed lesed saavad võimalust mööda toetust. Kooliõpetajatele antakse sage-dasti palgalisa neist summadest.

„Täna alustatakse veikese urtsiku ehitust maa viisi järele vaestelaste jaoks“.

Issanda tahtmine sündigu. „Tema aidaku meid, et meie temale kunagi ette ei jookse, vaid järele käime, siis läheb see korda“.

§ 6^{mas} räägib ta teistest armutegudest.

Kuna 11 aasta jooksul vaevalt 3—4 riigitaalri eest piiblit sai osta, saab nüüd seda 50—60 kop. eest. Kuna 11 a. jooksul 3 piiblitki ei saanud müüa, müüb nüüd raamatukõitja ühel suve-õhtul 30 eksemplari ära.

„Kus assambleesid ja balle peeti, peetakse nüüd palvetunde ja pühapäiseid koosolekuid. Seda on Issand teinud.“

§ 7^{mas} nimetatakse töötajaid kronoloogilises järjekorras:

1) Õpetaja Gutsleff, 2) õp. Mickwitz, 3) rektor Preuss, 4) õp. Vierorth, 5) kantor Weber, 6) doomkooli konrektor Becker, keda siis kutsuti maakoguduse õpetajaks, (arvatavasti on see Joh. Friedrich Becker, kes 1727—1738 oli Noarootsi õpetajaks), 7) Himler¹⁾, kes eelmise asemele konrektoriks tuli, 8) Steindorf, collega extraordinarius, 9) Calixtus, Rector scholae suburbanae (eeslinna kooli rektor), 10) Waechter, eelmise kolleega. Juure tulevad siis veel (His accedunt): 11) Hirschhausen, 12) Bill.

Mickwitz nimetab ka peetavaid palvetunde ja koosolekuid: esmaspäeval 6—7 palve, kesknädalal 2—3 koolikonverents, neljapäeval 4—6 Colleg. pastorale, 6—7 coll. biblicum (piiblitund), reedel 2—3 majandusline konverents, laupäeval — erapalve, pühapäeval 5—6 lectio vet. Test. s. o. V. T'i lugemine kodus.

Siis nimetab ta veel teisi Jumala sulaseid ja kaaslasi sel maal.

Peterburis: Õp. Nazzius, Albrecht, Giberti, kantor Boße.

Narvas: Õp. Lange (Friedrich Peter, 1728—1729), õp. Rode, rektor Herbers²⁾, kantor Keiling, medicus Keiling.

Riias: Õp. Haumann, õp. Loder.

Liivimaal: Õp. Sutor (Kambja õp.), õp. Wallin (Antsla õp.), õp. Schmidt (Christian, Maarja-Magdaleena õp. 1727—1759), õp. Wildberg (Tartus), õp. Clare (Otepääl), õp. Spreckelsen (Tobias, Roopa õp. 1727—1765).

Eestimaal: õp. Gernet (Vigala õp.), õp. Herlin (Axel Julius, Viru-Jakobi õp. 1719—1737), praost Gutslef (Kullamaa õp.), õp. Gutslef (Tallinna Eesti koguduse diaakon), Jahn (Joh. Georg, Martna õp. 1726—1737), õp. Sab-

1) Gottfried Himler (Laucha'st Tüüringimaalt) oli Halle Pädagogiumi informaator 1720—1724. Ta suri Tallinnas 1737.

2) U. Joh. Herbers'ilt Narvas on säilinud Herrnhuti arhiivis kiri Hallesse (23/II. 1746).

ler (Kadrinas adjunkt, siis Haljala õpetaja), õp. Hersfeld (Joh. Heinrich, Rapla õp. 1727—1749)¹⁾, õp. Wrede (Harju-Jaani õp.), Helle (Anton Thor Helle, Jüri õp, 1713—1748), õp. Heitzig (Hermann Joh., Kose õp. 1710—1740), õp. Gerth (Joh. Heinrich, Kuusalu õp. 1714—1734), praost Schwabe (Joh. Christoph, Ambla õp. 1711—1742), õp. Hasselblad (Karl Friedrich, Reigi õp. 1728—1730), õp. Salemann (Joachim, Paide õp. 1728—1738, rp. Mikhli õp. 1719—1768), Schultz(e) (Georg Friedrich, Lääne-Nigula õp. 1718—1764), Levanus (Michael, Lihula ja Kirbla õp. 1727—1764).

Üliõpilastest nimetab ta: Seidlitz, Matschek, Bosse... neid olla siin enam, „aga vähesed kardavad Issandat“.

Kõikidega otsib Mickwitz antud juhusel (data occasione) äratavat ühendust kirja teel, vahel ka era-visitatsioonide läbi (per visitationes priuatas). Talvel ei saa aga nendega kokku, sest siis on liivimaalaste reisimiseaeg ja Mickwitz istub siis konsistooriumis. Rootsi ajal oli *consistorium purum*, Vene ajal on ta pidanud võtma ilmaliku esimehe (præsidentem politicum). Suuremalt jaolt kardavad ta liikmed Jumalat.

Konsistooriumi tegevusest nimetab ta: 1) iga aasta peetakse ühes teatavas distriktis kirikuvisitatsiooni; 2) talupoegadele on eesti keelde tõlgitud ja trükitud head hinge-ehitavad lauluraamatud; 3) U. T. on juba tõlgitud, nüüd revideeritakse tõlge ja trükitakse teist korda; 4) V. T.'i tõlkimiseks on Issanda käsi sel aastal ka tee kaugelt näidanud; 5) mõni jumalavallatu jutlustaja on tagandatud; 6) igaaastased sünodaalkonvendid peetakse nüüd virgutuseks, mitte nagu varem (vt olim) ilmaaegseks vaidlemiseks. Seda on Issand teinud. Talupoegade hulgas leidub mõni kaunis liikumine. Oh Issand, lase aga tähelepanu pöörduda selle aja märkidele.

Mainitakse, et siin maal on palju rebaseid, karusid ja huntisid. Talupoja-rahvas on veel osalt suures ebausus. Viimasest sõjast saadik on veel suurem osa kirikuid lõhutud.

Õp. Menckel²⁾, kelle kindral krahv Douglas on vallandanud, leiab kaitset ühe katoliku kindrali poolt. Nad ootavad teda ka Tallinna.

1) Temalt on säilinud Herrnhuti arhiivis kiri Hallese (8/II 1746).

2) Joh. Chr. Menckel'ilt on Herrnhuti arhiivis säilinud 2 kirja: 9. VII. 1725 (Tallinast) ja 19/VI. 1726 (Mickwitz'ile).

Rootsis levinevat Jumala riik jõudsasti ikka enam ja enam. Hallest saadetakse siia mõnda vaimu-kosutust ja mõni ustav studiosus. 3 a. eest kirjutas meile terve usuteaduskond ja virgutas meid, et meie ustavalt võitleks kuni surmani. A. H. Francke surma puhul (8./VI. stili novi 1727) pidanud Mickwitz oma kogudusele kõne pühapäisel kodusel palvekoosolekul.

Ühe liigi sõnumite pealkirjaks on „Meie kannatustest“, kuid neist ei võida ta praegu veel vabalt rääkida, sellepärast vaikivat ta.

Samal päeval 26. aprillil 1728 adresseeris Mickwitz ühe tänukirja Halle usuteaduskonnale juure lisades ära kirja eelmisest kirjast, mis siit Inglismaa kaudu Trankebari on saadetud, millest nad näha võivat, kuidas siin „Issanda teoga“ lugu on. Ka tulevikus saavad nad ustavaid töötegijaid Hallest paluma, nagu nüüdki „ustav kaaslane Kristuse kannatuste riigis“ õpetaja Vierorth selle pärast kirjutanud on, kellel kirjutamine ka kergemalt läheb. Peale juba palutud üliõpilaste paluks ta veel 1—2 üliõpilast saata, „sest häda on suur ja Issand äratas igapäev südameid, et nad miskit paremat püüaks“. Mickwitz on ka Königsberki herra D. Rogal'i poole selles asjas pöördunud; kas ta tagajärge saavutab, olla veel teadmata.

16./IX. 1738 kirjutab Mickwitz G. A. Francke'le, soovitades Tallinna linnast päritolevat Scheffler'i, kes Tallinna linna-koolist Hallesse läks õppima, usuteaduse professoritele. Stud. Blume' suhtes, kes doomkoolis nähtavasti oli õppinud, ei ole tal häid lootusi, soovitab temas tööhimu äratada ja talle tööd anda. Subrektor Krause juures siin tulla paraku endised nõrkused avalikuks.

19./II. 1744 palub ta G. A. Francke't saata 3 ustavat ja tublit koolimeest; ühte doomkooli konrektoriks, teist vaestelastevarjupaiga-kooli rektoriks ja kolmandat informaatoriks praost Gutslef'i juure. Omalt poolt arvab ta, et Kelch vaestelaste-kooli rektoriks kõlbab ja Ignatius informaatoriks praost Gutslef'i juure, keda ta võiks siis ka eesti koguduse teenimisel aidata. Otsustamine jäägu aga ikkagi Francke enese hindamisele. Hempel oli kavatsatud konrektoriks, aga et ta ära on kirjutanud, palub ta kedagi Francke Seminariumist saata. Lõpuks palub ta vabandada oma halba käekirja: peale viimast haigust on ta saanud väriseva käe.

27./II. 1748 mainib ta oma eestpalvet Francke'le õp. Levanus'e laste eest (25./II. saadetud kirjas). Edasi palub ta Francke't ja kõike usuteaduskonda hoolitseda tema poja eest, kes talle on

lubanud õigusteaduskonnast usuteaduskonda üle minna. Ta tunneb oma otsa liginemist. Tervitab kõiki asutuse inspektoriseid, siis professoriseid, nimetades iseäranis D. Knap'i ja D. Baumgarten'i, kelledest kõik siia tulevad usuteaduse üliõpilased rõõmustavaid teateid toovad. Jumala vägi hingaku nende peal igavesti. Armsa venna (G. A. Francke) peal kahevõrdselt, keda ta isiklikult tunneb ja armastab hauani. Jumala kiitusepalvega lõpeb see (vahest tema viimane) kiri Hallesse.

Mickwitz'ilt on veel palju teisi Hallesse adresseeritud kirju säilinud. Herrnhuti arhiivis on kõiki niisuguseid kirju kokku 36 numbrit (1724—1748). Th. Harnack'i teatel (m. t. lk. 40**, 142*) on tema järeltulijatel veel olemas tema kirjade kogu ja tema päevaraamat, millest ta ise on valmistanud väljavõtte herrnhuutlaste küsimuse kohta („Extract in re herrenhutiana“).

Eespool juba mõnes kirjas mainitud konrektor Jac. A. d. Hirschhausen kirjutab 12./XII. 1723 Tallinnast sõbrale H. Milde'le Halles, et nad siin on teate saanud krahv Reuss'i surmast ja prof. Wolf'i dimissioonist, kelle põhimõtted kirjutaja arvamise järele ateismile viivad.

Edasi teatab ta, et koolis on *Grammatika Langii* tarvitusele võetud, mida keegi ei kahetse¹⁾. Räägitakse veel kooliraamatutest ja arstirohtudest, mis Hallest on saadetud (Hauptbibliothek, D 57, p. 867).

8./IX. 1730 kirjutab Hirschhausen Tallinnast jälle Henri Milde'le (Ministre de Dieu à Halle), avaldades arvamist ja soovi, et Jumal vaheseina vaimuliku seisuse ja teiste seisuste vahel maha kisuks, et selle läbi edeneks vastastikune usaldus ja kasvaks Issanda ihu tema liikmetes. Need mõtted olla temas äratanud Böömi venna esinemine siin (das Exempel des Böhmischen Bruders), kes käsitöölise keskel mõnda head korda saatis oma kosutavate, virgutavate ja lohutavate kõnelustega (durch seinen erbaulichen Zuspruch). Ta pöördus nende poole, kes tagasihoidlikud olid ja rääkida ei tahtnud ja kuulas, mispärast nende käsi paremini ei käi, virgutades igatühte palvega ja sõnaga, kelle juure ta tuli.

Kirjutaja on tähele pannud, et inimesed enam nendele liginesid kui avalikule õpetajale ja avaldasid talle mõnda, mida nad

1) Callenberg teatab, (m. t.) juba 1722 a. kohta, et Tallinna koolis on (konrektor Hirschhausen'i teatel Halle kooliraamatud tarvitusele võetud, mida keegi ei kahetsevat.

vaevalt õpetajale oleks avaldanud. Kirjutaja ei ole seisuste vahede vastu, sooviks aga, et enam apostlikule õpetusviisile ligemale mindaks.

Ta palub adressaati temale teatada, kui ta midagi herrnhuutlastest kuulda saab, eriti, mis avaldatud arvamisele suhtub, teda selgitades, ehk kui sõber ise sel puhul midagi leiab, millele ta kirjutaja tähelepanu tahab juhtida (Hauptbibliothek).

Üliõpilane (s. o. kandidaat) Matschek, keda Mickwitz oma aruandes 1728 nimetab, kirjutab Tallinnast 1729. 2./V (St. v.), et ta vanem õpilane (Discipulus) saadetakse Halle Pädagogiumi. Ta teatab ühtlasi, et Narva kantor Keiling on Albule inspektoriks kutsutud.

Uus testament selle maa keeles on valmis, puudub ainult veel paar poognat (tähendab: II trükk); Vana testamendi kalla töötavad mõned jumalasulased (Hauptbibliothek).

See Matschek on arvatavasti Matthias Matschek, kes oli 1729—1768 Ridala õpetajaks ja 1751—1768 Läänemaa praostiks.

Üliõpilane (kandidaat) Joh. Aug. Seidlitz kirjutab Tallinnast 1726 11./I. (stil. vet.) kirjeldades oma reisi Tallinnasse. Ta on ühe obristi juures kodujutlustaja. Tal on 2 last õpetada (tütarlaps on 10 aastane). Obrist tahta teda eksamineerida ja ordineerida lasta. Kirjutaja arvab, et seda ei ole tarvis; kui seda siiski nõutakse, siis on see Jumala tahtmine, millele ta alistub.

Siinsete määruste järele ei olla lubatud obristile, kui ta enam tegevas teenistuses ei seisa, omale pastori pidada (Hauptbibliothek).

Paul Hönn kirjutab 1725. 20./X. (st. v.) Saaremaalt Kuressaare ligidusest (Metell bey Arensburg auff Oesell) kirjeldades oma reisi Liivimaale. Liivimaa vähesed õpetajad peavad 4—6 kihelkonna asju korraldama, mis kuni 6 miili kauguses üksteisest on. Suurem osa neist otsib enam seda, mis neile endile kasulik on, kui seda, mis Jeesuse päralt on (Hauptbibliothek A 114).

Paul Hönn oli esiteks diaakon Kuressaares ja ühtlasi kreiskooli rektor, siis 1732— Kuressaares õpetaja, 1737—1745 Martnas õpetaja ¹⁾.

Hallest tulid Saaremaale sel ajal ka Valjala õp. J o n a s

1) Tema kirjust Hallelse on Herrnhuti arhiivis veel säilinud kiri 12./VI. 1731 ja 12./II. 1745 (G. A. Francke'le).

Angerstädt (1729—1741) ja Anseküla õpetaja Alexander Holmquist (1729—1746), kes enne seda oli Ruhnu õpetaja (1725—1729).

Franz Hölterhoff tuli esiteks E. Gutsloff'i kodukooliõpetajaks, siis sai ta Kuressaare diaakoniks ja peale selle Jamaja õpetajaks (1740—1747). Ta muutus varsti herrnhuutlaseks.

Joh. Nicolaus Reuter oli 1739—1756 Ruhnu õpetaja, 1756—1765 Kuressaare ülemõpetaja.

Johann Georg Holm oli 1718—1740 Jamaja õpetaja, 1740—1763 Karja õpetaja.

Karja õpetajana kirjutab Joh. Georg Holm 12./VI. 1745 prof. G. A. Francke'le tänades teda (kui „kallist Jumala tööriista“) eriti abi eest, mida Holm'i poeg oma haiguses oli rohkesti tunda saanud. Holm'il on 8 last kasvatada, mis talle suurt muret valmistab, kuna sissetulekud vaevalised on. Ta teatab, et ta kälimees õpetaja Hönn 26./V. 1745 surnud on, järele jättes 2 vaestlast ja lese, kellega ta ainult 8 nädalat oli koos elanud. Herrnhuutlaste suhtes teatab, et seisukord olla veel sama, nagu ta varem sest olla juba teatanud. Juurdluskomisjoni protokollis ekstraktil on kindralkubermangu valitsusele Riiga saadetud ja sealt kohe majesteedile Peterburki. Oodatakse igatsusega resolutsiooni, kuna siin veel kõik väga segane on (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond¹).

C. F. Papperitz'ilt on säilinud Berliinis 6 kirja (Kapsel 28). 17./II. 1737 kirjutab ta Sinalepalt (Sinnalep) prof. Francke'le (s. o. A. H. Francke pojale). Ta palub adressaati anda tema isale, kes Berliinis ilma ülespidamiseta on, 6 riigitaalrit. Kirjutaja saadab õpetaja Virord'i (s. o. Vierorth) kaudu professorile selle summa asemele. Kirjutaja on juba varem oma isale 4 riigitaalrit saatnud, aga isa ei ole seda kätte saanud. Sellepärast palubki ta professorit abiks olla.

Karl (rp. Carl) Friedrich Papperitz sai Püha õpetajaks 1738 ja oli siin ametis kuni 1770. 5./III. 1740 kirjutab ta Pühalt (Pia) jälle prof. G. A. Francke'le abi pärast oma isale (ta saatis 10 riigitaalrit sinise superdendi kaudu, kes seda alguses oli ära unustanud). Halle varjupaigale oli ta ka annetust läkitada soovinud ühe Tallinna õpetaja, vist Virord'i kaudu.

Kirja lõpul kirjeldab ta oma hingelist seisukorda järgnevalt:

1) Siin on tema kirjust Halesse veel säilinud kirjad 24./X. 1738 (Jamajast); 15./XI. 1743 (Karjast); 15./VI. 1744 (Karjast); 18./IV. 1746 (Karjast); 4./XI. 1746 (Karjast).

Meinen Seelen Zustand belangend so lebet meine Seele ganz u. gar in den Bluhthe des Heylandes. Ich habe seit einigen Wochen einen ganz besondern Aufschluß vor den bluhthe des Sohnes Gottes bekommen wie dieses der schönste reineste kürzeste und angenehmste Weg sei daher auch alle meine Predigten u. Redden im Umgange, mit den Bluhthe des Sohnes Gottes angefüllet sind. Meine Seele lebe beständig in dem Bluhthe des Sohnes Gottes. Ich grüße u. schließe. Es leben alle die die blutige Gnade des Heylandes lieben. Verharre

Eu. Hochw.

Zum Gebeth u. liebe verbundenen Diener

* Pia

C. F. Papperitz

d. 5-ten Martii 1740.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Need sönad, mis korduvalt üle kõige rõhutavad Õnnistegija Jumala poja vere tähtsust, rääkides isegi „Õnnistegija verisest armust“ näitavad, et ta herrnhuutlaste meeleolule selles suhtes õige ligidale oli jõudnud. Vahest oli prof. G. A. Francke temale selles asjas vastanud. Igatahes tõmbab ta oma kirjas 10./IX. 1740 (G. A. Francke'le) juba vahejoone enese ja herrnhuutlaste vahele. Ta kirjutab siin:

„Hochwürdiger Großachtbahrer und Hochgelahrter Herr Doctor.

In Christo sehr geliebter Freund und Vater.

Habe von dem H. Superintendenten Gutsleff eine quitung von empfang 20 rthl richtig erhalten, hoffe daß mein Vater die letzten 10 rthl auch schon wird empfangen haben. Denn von meinem Vater habe davon noch keine Nachricht. Denn Zustand in der Kirche Gottes allhier betreffend so berichte daß der Herrenhutianismus mit aller Gewalt wie eine Pest alles will überschwimmen und hinreißen. Sie verwerffen das inwendige Creutz und haben solche seltsahme Lehren daß die Menschen nicht wissen wo aus noch ein. Bis dato hat mir der gnadenreiche Heyland gnade geschenkt die Sache einzusehen und einen guhten Unterscheid zu treffen. Dahero ich auch durch die gnade und Hülffe Gottes mir feste vorgenommen bey der Lehre von der Gottseeligkeit zu bleiben so wie ich deßen aus Gottes Wort in Halle gründlich bin überführet worden, allwo ich solche seltsahme Dinge niemahls gehört als nun die Herrenhüter haben. Will auch in keinen andern Himmel kommen, als wo meine liebe Väter, Anton. ihr Seeliger H. Vater. Freylinghausen, Mische und Zimmermann hingekommen sind. Und wenn ich auf mich selbst acht habe und auf die Lehre und in diesen beyden Stücken be-

harre hoffe ich auch schon Seegen zu haben. Weil Paulus zu seinen Timotheo sagt, so du das thust wirst du dich selbst seelig machen und die dich hören. Bitte mir einigen Unterricht in dieser Sache aus. Ubrigens ergebe nächst herzl. Dank vor bis her erwiesene Güte und Freundschaft dieselben der Gnade Gottes und bin nächst herzl. Gruß Erw: Hochw: m. Herren Doctoris Zum Gebeth und aller liebe verbundener Diener

C. F. Papperitz.

Via Pastorath
d. 10 Sept. 1740.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28).

12./V. 1741 kirjutab ta samale Halle professorile Pühalt (Pyha Pastorath) ja palub teda tema armsale isale Berliinis anda 10 riigitaalrit, millise summa ta superdent Gutsleff'i läbi ära saadab. Lõpuks kirjutab ta oma kogudusest ja oma meeleolust järgmiselt:

„In meiner Gemeinde weiß ich wohl noch von keinen offenbahren Seegen zu sagen, jedoch arbeite ich auf hoffnung und glaube mit Abraham da nichts zu hoffen ist. Doch hoffe ich daß meine hoffnung mir nicht wird fehlen, und ob mir d. Herr schon nicht offenbahren Seegen gibt, so gibt Er mir doch viel gebeth welches mich den in meinem Amte frendig u getrost machet. Erlasse dieselben gottl. Gnade u. bin

Erw. Hochw.

m. Herrn Doctors zum Gebeth u. liebe verbundener
freund C. F. Papperitz.

Pyha Pastorath
d. 12. Maii 1741.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

1742. 2./VI. kirjutab ta jälle prof. Gotthülff August Francke'le (Docteur en Theologie à Halle). Siin ütleb ta selge sõnaga, et ta professorilt südamlikku manitsust on saanud: „tänan südamlikult ilusa kirjutise ja südamliku manitsuse eest. Ma ei mõtle karvaväärtki Jumala sõnast, usu- ja risti-teelt kõrvale minna, õpetust ja iseennast hoolsasti silmas pidada, et ma ennast ja neid, kes mind kuulavad, õndsaks teeksin“ (Hochwürdiger in Gott andachtiger und hochgelahrter Herr Doctor. Wehrter Freund u. Gönner. Danke herzlich vor die schöne zuschrift u. herzliche Ermahnung. Gedende nicht um ein pündtchen von dem Worte Gottes Glaubens und Creuzes Weege ab-

zuweichen, auf die Lehre und auf mich selbst wohl acht zu geben damit ich mich selbst u. die mich hören seelig mache).

Ta räägib siis 10 riigitaalrist, mida ta oli kavatsenud Halle varjupaiga lastele jätta, aga et ta isa haiguse ja vaesuse üle kaebab, palub ta siiski seda summat ta isale välja maksta lasta. Tal olla see aasta sissetulekute poolest halb aasta olnud, sest et ta loomad on otsa saanud; põllumees ei saa aga põllu pärast ilma loomita olla. Tema ainus sissetulek olla aga põllust.

Edasi kirjutab ta siis sõna-sõnalt:

So mir Gott hülfst will an die Waisen Kinder auch gedenken. Halle wird mir ohndem am herzen sehn so lange ich leben werde. Denn in Halle habe nicht nur Liebliches genossen; Sondern auch geistliches bin ich ja in Halle ergriffen. Und gelobet sey Jesus der sein Feuer und Heerd noch in Halle hat wie denn auch Ew. Hochwürden geruhen zu schreiben daß es noch immer Leuchte in Halle gebe, die sich nach den Worte Gottes einschräncken und in den Glaubens und Creuzes-Weg begeben. So berichten dieselben auch daß sich die Herrenhutsche Brüder mit der Zeit immer beßer würden lernen in die Sache finden. Welches nach meiner Wenigkeit auch anmerke. Es befinden sich manche hier an unsern Orte, und wenn ich bey Gelegenheit meiner Umntes-„Geschäfte“ wegen mit Ihnen in Umgang gerohten, so höre sie nun gantz anders ja contrair forechen wie vor einigen Jahren von einigen geschehen.

Sie mißbilligen auch das damahlige Verfahren ihrer Brüder gegen mich und gegen einige in Deutschland. Sie bitten es zu vergeßen und anstatt sie an den Seel. H. Professor Francken dero seel. Herren Vater vor diesen manches ausgeseket, So saagen sie nun Wenn Er noch lebte. Sie wolten ihn höchlich ersuchen ihr Bischoff zu werden. item der Seelige Arndt sey zu seiner Zeit ein herrlicher Vater in Christo gewesen. Herr Jesu bringe alles was verrückt ist wieder zu rechte. Du bist ja ein Heyland aller Menschen sonderlich deiner Gläubigen. Ich will denn auch noch Ew: Hochwürden herzl. Ermahnung in aller liebe die meinigen suchen zu bewahren vor allem das verkehrt ist. Ew: Hochwürden geruhen auch mit einigen Herrenhutern gesprochen zu haben, und ihnen das Verfahren ihrer Brüder gegen mich gesagt zu haben. Da sie denn an meinem lauterlichen Wandel gezweifelt, u. gemeinet ihre Brüder seyen deswegen so scharf mit mir umgegangen. Allein wie auch Ew: Hochw: schon selbst es einsehen, es ist nur ein Vorwand. Denn mit dieselben Brüder habe kaum 2 Stunden von geistl. und gottl. dingen mit Bescheidenheit geredet und vorher haben sie gar nichts von mir gewußt. Es dienet mir aber jedennoch zur Prüfung. Hiermit erlaße

Uw: Hochwürden gottlicher Obhut wünsche viel 1000 Seelen zur Ausbeute und grüße herzlich.

Uw: Hochw:

meines insonders hochzuehrenden H. Doctors und in Jesu
sehr lieben Gönners zum Gebeth und aller liebe
sehr verbundener u. beständig getreuer fr: u. Diener
C. F. Papperik.

Obba-Pastorath

d. 2. Junii 1742.

P. G. Die Herrenhuter saagen auch es sey aus Herrenhut ein allgemeiner befehl ausgegangen, daß sich kein Bruder anders als mit der Biebel zu reden sich unternehmen solle.

(Preußische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Ephraim Dietrich Hövel seletab oma kirjas 1722 27./IX seda, mis talle raskust teeb Liivimaale sõita, muu seas on see võõra keele õppimine. 7./X. 1722 on ta sellele mõttele vastutulelikum, sest et talle on seletatud, et võõrast keelt *quotidiano usu* (igapäevasel tarvitamisel) kergesti võivat ära õppida. 1723 läks ta (ühes Spreckelsen'iga) õp. Neuhausen'i juure Wolmari ja 18. VIII. 1723 kirjutab ta juba Kaugershof'ist, kirjeldades oma reisi. Riias palusid nad kindralsuperdendilt *venia concionandi*. Ta jutustab, et nad enne eksamile võetud; muu seas küsinud kindralsuperdent, kas ta Sümbolilisi kirju tunnustab *quia vel quatenus*. Räägitakse ka tülist Löscher'i ja Halle usuteadlaste vahel. Kaugershofis, (Wolmari juures) hakkab ta läti keelt õppima, et ta võiks adjunktiks saada. Kuid asi kujunes teisiti. Tema sai 1724 õpetajakoha eesti kihelkonda Harglasse (Võru praostkonnas), kus ta oli õpetajaametis kuni 1758.

2./V. 1726 kirjutab ta Harglast olles Liivimaal III aastat õpetajaametis.

Sõna kuulajaid olla küllalt eesti talupoegade hulgast ja saksa mõisatest, kuid õigeid sõnategijaid on väga vähe. Kihelkonnas olla suur teadmatuse ja jumalavallatuse. Selle põhjused olla:

1) Kihelkond on 26 a. enne seda vakantne olnud ja siin on käinud harva vaid ajutised õpetajad, kel tuli käia 4–5 kihelkonnas. Ka katk ja sõjahädad on palju kahju teinud. Paljud 50-, 60-aastased ja veel vanemad inimesed ei oskanud Meie-isa palvet ja ei teadnud, kes neid on loonud.

2) Suur rahva orjastus. Talupojad siinmaal on tema meelest nagu Iisraeli rahvas Egiptuses, kes orjatööde pärast harva Jumala peale mõtles.

3) Kirik on paljudele liiga kaugel, iseäranis paha tee ajal.

4) Ehk küll see kihelkond mitte üks suurematest ei ole ja peale selle on suurel määral välja surnud, on siiski 3000 hinge eest hoolitseda, mis ühele õpetajale liig olla.

Iga pühapäev on saksa keeles jutlus ja eesti keeles jutlus, enne jutlust pihi-kõne neile, kes lauale tahavad minna. Pärast jutlust eesti keeles katekisasiatsioon, olgu et jutlus katekiseerides (catechetice) korratakse, või aga mõni katekismuse pala korralikult läbi võetakse. Kõik kestab kokku 6—7 tundi. Neljapäeval sõidab õpetaja sinna külasse mis järgmisel pühapäeval lauale tuleb, ja valmistab neid ette, kusjuures lauldakse mõni pihilaul, selle järele katekiseeritakse ja räägitakse ka õhtusöömaaaja peapunktest, selle järele palutakse põlvili kahetsusmeelt ja lõpuks on jälle pihilaul. Muidu on veel õpetaja tööst nimetada katekumeenide ettevalmistus, haigete juures käimine, talvel on õpilaste koduvisitatsioon ja katsumine; sügisel on tööd nendega, kes tahavad abiellu astuda.

Palju tööd valmistab ka paganliste jõleduste kaotamine: nimelt ohverdatakse öösiti kohtadel, kus vanal ajal kirikud või kabelid olid, kord vaha, kord seapäid ja muid asju teatavale pühurile, teda paludes kord viljale, kord sigadele, lammastele sigidust anda. Et selle vastu küllalt sõditud on, määratakse tulevikus kirikuvisitatsiooni otsusel vastavatele isikutele ihu-nuhtlust (Hauptbibliothek, C 133).

Samuel Nauhaus kirjeldab 18./IX. 1728 oma reisi Tallinna. Ta sõitis ühes Voit'iga¹⁾ ja Kern'iga Travemündest 24./VIII. välja ja 3. septembril jõudsid nad Tallinna sadamasse. Tallinnas leidsid nad Mickwitz'i ja Vierorth'i poolt lahket vastuvõtmist, kellel viisiks olla Hallest tulijaid ikka oma juure korter ivõtta. Nauhaus'i ja Kern'i võttis Mickwitz oma juure, Voit'i — Vierorth. Kirjutaja jäi Mickwitz'i juure 11 päeva ja tutvunes siin siinsete korraldustega ja hingeditustundidega, mis talle Halle varjupaika meelde tuletasid ja „Jumala sõrme“ ilmutasid.

1) Joh. Ludw. Voit oli Frankeni Königsbergist pärit, oli 1723—1728 Halle Pädagogiumi informaator. Siis oli ta „kabinetijutlustaja“ Vene kindrali v. Campenhausen'i juures. 1731—1743 oli ta Pärnu Nikolai kiriku diaakon ja 1743—1747 ülemõpetaja sealsamas ja konsistooriumi assessor.

Jumalateenistuselgi olla Freylinghausen'i lauluraamat tarvitusel, nagu Halle koolikirikus. Esmaspäeval on palvetund. Nagu Mickwitz talle olla rääkinud, on see viis ka Narvas ja Peterburis olemas.

Kern sai koha Tallinna kooli, Nauhaus läks informaatoriks vabahärra laagman v. Tiesenhausen'i juure Palvere mõisa (Palfer, Kose kihelkonnas), 6 miili Tallinnast. Tal oli 4 last õpetada, hommikupalvet pidada ja pühapäeviti, kui kirikusse ei sõidetud, jutlustada. Juba esimesel pühapäeval ei lugenud ta postillist jutluse ette, vaid jutlustas ise, mis nii väga meeldis, et järgmisel pühapäeval teda paluti peale ennelõunase jutluse ka veel pärast lõunat hingeehitustundi pidada. Selle asemel aga katekiseeris ta oma õpilasi oma Halle õpetaja eeskujul (Hauptbibliothek, A 78 b, p. 331—342).

28./III. 1729 kirjutas S. Nauhaus Palvere mõisast (Palfer) oma sõbrale stud. theol. Sam. Gotth. Lange'le Hallele ja palus teateid ja sõnumeid Hallest, näituseks prof. Chr. Thomasius'e matuse kohta, kirjutiste kohta A. H. Francke surma puhul, ülikooli kohta j. m.

Tundub, et ta hingelises üksilduses oma koha peal elab ja vaid Tallinnas mõtteosalisi vahel külastada saab (Hauptbibliothek.).

Samal päeval 28./III. 1729 kirjutas ta ka Halle professorile, kes talle oli kirjutanud ja teda selle oma armastusega veel enam virgutanud Issanda meelepäralisele tööle, mille eest ta soojalt tänab.

Siis kirjutab ta edasi sõnasõnalt:

O! es ist eine selige Sache am Reiche Gottes arbeiten. Solte man auch keiner fruchte an andern gewahr werden, so bleibt doch dieses gewis, daß der Aeltermann am ersten der frucht in s. Seelen genießet. Gelobet sey der herrliche Name Gottes, der mich unwürdigen Wurm gewürdiget hat, auch mit Hand anzulegen. Er hilft doch immer fort, ich bin ganz in seiner Hand. Er mach mich nur recht lauter in seinem Dienst und gebe mir einen fein einfältigen Sinn u. ein gerades Auge auf ihn gerichtet, und schneide alle Eigenheit ab, daß Er alles durch mich machen könne, was Er nur immer wolle. So gehets unvergleichlich. Meine Sontags-Predigt und Catechisationes (davon Ew. HochEhrt. wohl schon wissen werden) gehn durch die Barmhertzigkeit Gottes nun wieder von neuem fort, und der Herr hilft in allem. 8 Wochen war ich damit verschonet, so lange wir allesamt aus unserm Hause in der Stadt gewesen, da ich so wohl öffentlich das Wort des Herrn von dem unschätzbaren H. Ober-Past. Mickwizen und dem theurn H. P.

Bierrothen hören können, als auch die gewöhnl. privat Erbauungen besuchen, u. Kinder Gottes sprechen, welches ich in einem halben Jahre nicht so thun können. Mit H. Kernen (welcher in dem Herrn seinen herzhlichen Gruß vormelden läset) habe manche freuden-Stunde vor dem Angesicht J. E. genossen, welcher durch s. Liebe unsere Herzen auch sehr genau in Bruder-Liebe verknüpft hat. Nun lebe ich wieder in der Einsamkeit auf dem Lande, und wenn ich mit einem sprechen und zur Erweckung der Seelen conversiren will, so ist's der ganz allein, den meine Seele einmal im Glauben angenommen, u. zu lieben angefangen hat.

O! dieser Herr ist sehr gütig und läset sich gnädig finden von allen, die ihn in der Wahrheit suchen. Ich kan nicht anders, als s. Namen preisen; denn er hat mich so lieb, daß er mir auch schon Leiden zugeschiekt hat, da ich doch in Halle vor meiner Abreise nicht glauben konte, daß dergleichen alhier für mich ware, welches mir damals Kummer machte. Gehe ich denn nun in seinem Namen unter die Menschen, arbeite in s. Namen, predige in s. Namen, rede und schweige in s. Namen, wie sein Geist treibet u. führet, so ist überall Sieg, und gehet alles herlich und schön von statten. Was überhaupt das Reich Gottes in diesem Lande betrifft, so sehets damit freylich ganz anders aus, als es vor etlichen u. 20 Jahren ausgesehen hat, da Niemand von der neuen Gebuhrt u. d. g. ein Wörtchen auf der Canzel melden dürfen, wenn er nicht hat wollen angegriffen werden: iezo aber achtet man solche Prediger nicht, die nicht aus eigener Erfahrung als lebendige Zeugen von solchen practischen Wahrheiten zeugen können. Einige wenige sind noch unter den Alten übrig, die die orthodogie vermeinen zu haben, aber ihre orthodogie gilt im Lande ganz nicht mehr, jedermann siehet, daß sie sind *κατὰ ὁρμήν*, und Gott läset auch einen nach dem andern weg sterben, und machet dadurch seinem Evangelio immer mehr Bahn, wenn nur viel treue u. brauchbare Arbeiter möchten ins Land kommen, sie würden alle angenehm seyn und wohl gesucht werden. Dem Worte der Wahrheit wird hier nirgends offenbar widerstanden, sondern die Seelen werden leicht überzeuget und öfters empfindlich genug gerühret: aber das ist denn noch nicht die Bekehrung. Es gehöret manche Geduld, manche Erbarmung u. Mitleiden darzu, wenn man unter den Menschen mit Nutzen wandeln will: Sagt man ihnen in Conversatione wie gewis man des geistlichen Lebens in der Seelen müße werden, und wie gar empfindl. und handgreiflich es mit der neuen Gebuhrt zugehe u. d. g. so untersteht sich kein Mensch zu widersprechen, sondern bezeugen mit Gebarden u. Worten, daß sie es nicht nur approbiren, sondern auch wünschten so glücklich zu seyn. Steckt man ihnen öffentl. im Vortrage das Wort des Herrn so einsältig u. deutlich, als es der Geist der Gnaden nur immer mit-

theilet in den Mund, so läſſet ſich Gott in ihren Herzen nicht unbezeuget, ſondern würcket ſo gewaltig, daß wohl häufige Thränen flieſſen, oder ſolche Bekänntniſſe, deſgleichen man ſich nimmer verſehen ſolte. Und dieſes zwar nicht vom gemeinen Volk, ſondern von den Vornehmſten im Lande.

O! man hat mich wohl ſchon gefragt, wie ſange ichs an, daß ich ſelig werde? Allein alles dieſes iſt doch nur noch ſo was überhinrauſchendes, es kommt nicht ſo gleich zum Durchbruch. Unterdeſſen wird Gott noch wohl helfen; nur Geduld und Gebet. Ich habe noch großen Muth und viele Hoffnung, daß Gott mir einige Seelen zur Beute ſchenken werde. Wenn ich nur erſt die Sprache können werde.

Es gehen hiernächſt auch recht offenbare u. greuliche Sünden alhier im Schwange. Ich erfahre noch das wenigſte, und mich läßt man auch nicht alles ſehen und hören, man kennet meinen Sinn ſchon. Da man aber doch iezt beſtändig um rechtſchaffene Prediger ſich beſtimmert, ſo iſt diſs doch eine gute Anzeige. Um Schulen bekümmert man ſich auch iezt mehr als vorhin, u. wo keine geweſen, da werden nach u. nach auch welche angeleget, daß doch die armen Leute ein wenig leſen lernen. Es iſt aber in allen Stücken, was Kirche u. Schule betrifft, alhier eine ganz andere Verfaſſung als in Deutſchland; davon ich aber nicht diſs mal Nachricht geben kan.

Den lieben Vätern u. theuren ſämtl. H. H. Profeſſor. bitte unbeſchwert bey Gelegenheit meine kindl. Ergebenheit. u. Reſpect zu verſichern, deſgleichen d. H. Paſt. freylinghauſen H. Inſp. freyern u. H. Inſp. Baumgarten meinen herztl. Gruß zu vormelden. Der Gnade E. empfehlend verharre

Ew. HochEhrtw.

meines hochgeehrteſten Herrn Prof. zu Liebe u. Dienſt ſehr verbundener
S. Nauhaus.

Paſſer

d. 28 Mart. 1729.

(Preußiſche Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, Nachlaſſ A. H. Francke, Kapsel 28.)

Samuel Nauhaus (rp. Nauhausen) sai 1733 Kadrina kihelkonna õpetajaks (Eestimaal) ja jäi siia ametisse kuni 1759. aastani.

Rannust kirjutab Hallesse 3./XII.1728 Joh. Casp. Meder. Ta kirjeldab oma reisi Liivimaale ja siinseid olusid. Ta pidi Riias õp. Loder'i päralejõudmist Peterburist 8 näd. ootama ja siis läks ta kindralmajoor v. Campenhausen'i juure informaatoriks, õpetades Rannus tema noortsugu ühes õp. Voit'iga. Ta seletab, et väliselt on ristiusk siin suure au sees, aga ta ei oleks uskunud, et silmakirjalisus end ka peidab siidiriidesse ja tapetite taha. Rahvas on suures teadmatuses ja jäetakse sellesse aadeli-

meeste poolt. Ta ohkab päris Egiptuse orjuse ikkes (unter einer recht Egyptischen Slavery). Meder on usaldusvääriliselt isikult kuulnud, et aadlimehed ei tellivat mitte sellepärast häid isikuid Hallest, et nad ise pöörduks, vaid et vaesed talupojad selle läbi hästi paendlikuks saaks, et nad nendega teha võiksid, mis nad soovivad.

Meder ja õp. Voit on sellest väga kurvastatud. Õigeid inimesi olla küll veel olemas, kuid neid olla „väga, väga vähe“. Kindral olla ise taga Moskvat, kindraliproua on pärast keisrinna surma oma õuekoha kaotanud ja on terve perekonnaga nüüd Rannu mõisas. Õp. Voit kahetsevat, et ta siinamaale on tulnud, talle ei olla Halles kõike õieti kirjeldatud. Halle Pädagogiumis oli tal tarvis 4 tundi päevas anda, siin aga 5, peale selle 2 tundi, mis hommiku- ja õhtupalve peale kulub, pühapäeviti tuleb tal 2 korda jutlustada. Töötaksid ikkagi veel heameelega, kui enam töö vilja näha oleks ja vähem kõrvalnähtusi (Archiv der Brüder-Unität, R. 19. G. a. a. № 16).

Johan Kaspar Meder oli siis Rannu koguduse õpetaja 1729—1771.

Siinmaal on tegev olnud ka Joh. Christoph Schwartz (Halberstadt'ist, kes 1727—29 oli Halle Pädagogiumi informaatorki) informaatorena kodus või koolipõllul. Tema kirjust on Herrnhuti arhiivis säilinud kirjad 1./VI. 1736 (Tallinnast), 30./III. 1738 (Palmselt), 3./III. 1740 (Tallinnast).

27./V. 1739 kirjutab Tallinnast Pet. Sixt. Christ. Krause Halle professorile (G. A. Francke'le), teatades, et ta on kutsutud kohalise kuningliku gümnaasiumi professoriks, ühtlasi soovitab ta selle gümnaasiumi kasvandikku Closen'i (endist kaubaselli), kes nüüd läheb Halle ülikooli.

Ta jutustab, et siit salkkond (Bande) Herrnhut'i on läinud ja sinna on ka üks kooliõpetaja (Bieck?) oma 2 last saatnud. Cand. Nehring on töötanud suure eduga informaatorena erakonditsioonil; ta pidi koguni rüütelkonna-kooli peale koha saama, kuid et tal mitte päris herrnhuutlaste meelsus ei olnud, pöörduti Jeena poole ja räägiti, et Halle ei kõlbavat enam. Lõpuks avaldatakse kahetsust, et siit Halle läinud studiosus Blume ennast halvasti üleval peab ja avaldatakse soovi, et Issand teda pööraks (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond ¹⁾).

1) Siin on tema kirju veel säilinud 27./VII. 1736, 31./I. 1737, 29./VI. 1737, 7./VII. 1743.

Peter Sixtus Christian Krause oli 1742—1753 Tallinna Niguliste kiriku arkidiaakon ja 1753—1764 Oleviste kiriku ülemõpetaja.

Tartust kirjutab J. Pflug 18./IX. 1735 prof. Callenberg'ile, keda ta oma sõbraks nimetab. Ta räägib enese kohta, et ta sellega, mis Jumal talle osaks saada laseb, parajasti läbi saab riiete ja toidu suhtes. Ta on 33 a. vana, nägevat aga 50 aastasena välja töökoormatuse tõttu. Mis ametis ta seisab, ei ole öeldud. Igatahes oli ta kas vaimulikus ametis (vahest Jaani kiriku diaakon, sest diaakonite nimestikus on tühi koht selle aja suhtes?) või kooli ametis või mõlemates¹⁾

Ta mainib Haase't, keda ta siia konditsioonile soovib ja jutustab siis pikemalt siinsest „meie koolist“, mis koosneda 4 majast, milledele nüüd veel V maja juurde tulla aadeli laste jaoks. Tal puududa veel 1 üliõpilane, kellele võiks anda inspektsiooni nende üle. Maja olla talle läinud nädalal kroonu poolt lubatud.

Selle kooliasutuse asend moodustab 4-nurgelise asukoha: põhjapoolses küljes on 3 elumaja, lõunapoolses küljes on koolimaja ja maja aadeli laste jaoks. Õued jooksevad keskel kokku. Lapsi, kes ladina keelt õpivad, olla umbes 40, teisi, väiksemaid umbes 30. Ametis on rektor, konrektor, kantor, ja rehkendusmeister. Siin ei ole 30 aasta jooksul kooli ülepea olnud ja endise, enne seda aega olnud kooli korraldus olla vanamoeline olnud (täheandab: uue kooli korraldus on Halle põhimõtetele rajatud).

Viimaks seletab ta, et dippeliaanid ja sotsiinlased neid taga kiusavad, enam esimesed. Sellegärast olla tarvis, et studiosus, kes Liivimaale tuleb, Kristuse isiku kohta kindlal seisukohal asub. Avameelne ja Kristuses kohtlane eluviis võib kõige enam mõjuda (Hauptbibliothek, K 23).

17. juulil (stil. vet.) 1736 kirjutab Pflug jälle prof. Callenberg'ile. Pflug teatab, et nüüd sõitvat Becker teele, kellest ta varem juba olla kirjutanud, keda kirjutaja 3 a. on kasvatanud. Tal olla aukartust Jumala ees, ta olla ustav, avameelne, viisakas, usin. Kirjutajal ei ole aega olnud teda ka juudi-saksakeeles õpetada. Ta ei teadvat veel, millisele stuudiumile ta end pühendada peab, ja seda nimelt oma suure vaesuse pärast. Siinselt raelt saavat ta aastas 20 rubla, omal ei olla tal midagi peale oma vaese ema (Hauptbibliothek).

1) 26./X. 1742 kirjutab Joh. Pflug Tartust Mickwitz'ile ja Th. Harnack nimetab teda „pastoriks“ [Die lutherische Kirche Livlands und die herrnhutische Brüder-Gemeinde, ik. 140 *].

Peterburist kirjutab 1752—1759 (Kapsel 28) keegi J. H. Pflug; võimalik, et see sama isik on.

1737. 17./V. kirjutab Antslast Hallesse Peter Friedrich Bornwasser, kes õppis Stolpe ja Halle ülikoolides, ja oli informaatore (Hofmeister) õp. Quandt'i võõraslaste juures Antslas. 1739—1743 oli ta Paides õpetaja ja 1743—1777 Rõuges.

Õp. Tobias Plaschnig on 8 Berliinis säilinud kirja Hallesse kirjutanud 1736—56. Peale viimase on kõik kirjad Peterburist kirjutatud, kus ta oli Mihkli kiriku õpetajaks 1732—1747. Nad on adresseeritud asutuse raamatukaupluse inspektorile (Monsieur Zop, Inspecteur de la boutique des livres de la maison des orphelins). Räägitakse neis kirjus tellitud raamatutest. Muu seas öeldakse, et raamatutega on palju sekeldusi ja „akadeemia“ (Akademie) on tema vastu üles astunud ja tahtvat asja niikaugele viia, et raamatute tellimised ülepea ära keelataks. Esialgu on kirjutajal korda läinud luba saada neid raamatuid, mis juba tellitud on, ikkagi tulla lasta¹⁾.

Viimane kiri on 23. aprillil 1756 Tartust kirjutatud, kus Plaschnig 1747—1757 Jaani kiriku ülemõpetajaks oli. Ka selles kirjas räägitakse muu seas raamatute tarvitamisest ja müügist,

1) Peterburist kirjutas 1734—1737 6 kirja C. E. Millies, kes oli jutlustajaks karavaani juures, mis Moskvast Kamtshatkasse saadeti (Kapsel 28).

Õp. Carl Gottfried Minau, kes oli 1754(1753)—1775 Moskva Peetri- ja Pauluse kiriku õpetajaks, kirjutas Moskvast 1765 3. juulil (st.: vet.), millest selgub, et ta on 1746. a. saadik siin tegev olnud: 4 a. oli ta rauatehastes Moskva ligiduses, ligi 3 a. „kabinetijutlustajaks“ kindral Nicolaus von Korff'i juures ja 1754. a. peale õpetajaks „siinse evangeelse-luterlise uue kiriku juures“.

Muu seas teatab ta, et Peterburi õp. Büsching (D. Anton Friedrich Büsching oli Peterburi Peetri kiriku õpetajaks 1761—1765) on oma kiriku konvendiga sedavõrd vastamisi läinud, et ta äramineku nõuande (consilium abeundi) kuulda on võtnud ja Hamburki või Altonasse tahab elama asuda.

Õp. Henning olla veel Peterburi kadettide korpuses ametis (Kapsel 28).

Õp. W. Henning'i kirjust Peterburist on säilinud 31 kirja a. 1752—1789 (Kapsel 28). Tema väimees oli Oranienbaumi õpetaja (M. Joh. Christoph) König (1763—1785), kes suri 1785. Henning teatab muu seas oma poja ja lapselapse surmast merelahingus rootslastega aseadmiraali Nassau' printsi juhatusel, kusjuures rootslased küll täiesti löödi, aga esimene galeer, kus Henning'i omaksed viibisid, lendas õhku (kiri inspektorile 18./29. sept. 1789).

Henning korjab andeid misjoni heaks ja saadab nad Hallesse.

Ta tellib Hallest raamatuid, muu seas ka piibleid ja soomekeelseid lauluraamatuid ja väikeseid katekismusi (17./III. 1787).

edasi tütarlaste kooli (Mägdlein-Schule) asutamisest kirjutaja poolt.

Siin loeme :

Daß hier wenig erbauliche Schriften abgehen, darüber würden Sie sich gar nicht wundern, wenn Ihnen die Beschaffenheit des hiesigen Landes recht bekant wären. In dem ganzen Dörptischen Kreiße, der wenigstens 18. Meilen lang, und beynah eben so breit ist, ist keine andere Stadt als Dorpat, darinnen sind 240 teutsche Häuser, die Einwohner aber auf dem Lande reden alle Ehstnisch. Die wenigen Edel- und Amtleute aber werden kaum 3. gegen 1000 ausmachen, wo solten also die Käuffer herkommen? Sumalen da sich bey den wenigsten eine rechte Begierde nach Gottes Wort findet.

Indessen arbeite ich in meiner Gemeinde nicht ohne allen Segen, Bin auch im Begriff eine Mägdlein-Schule zu erbauen, wozu mir die Obrigkeit einen Platz gegeben. Die Materialien habe von Collecten-Geldern bereits mehrentheils alle angeschafft, und die Arbeit angefangen. Was noch weiter nöthig ist, gedachte in Petersburg zu sammeln, weiß aber nicht, ob mir das hitzige Fieber, womit meine Frau befallen, so bald erlauben werde, dahin zu reisen, welcher Aufenthalt mit einer ziemlichen Teurung verknüpft ist. Jedoch traue ich dem HErrn zu, er werde mich nicht zu schanden werden lassen, da ich das Werck aus dringender Noth im Vertrauen auf seine Güte angefangen habe.

Einen guten Schulmeister aufzusuchen habe dem H. Pastor Manitio aufgetragen, und erwarte von dem selben mit Verlangen eine erfreuliche Nachricht.

Der Herr unser Gott sey uns freundlich und fördere das Werck unserer Hände bey uns, ja das Werck unserer Hände wolle er fördern . . . (Preußische Staatsbibliothek, Nachlass A. H. Francke, Kapsel 28.)

Jakob Benjamin Fischer on kuulsa kindralsuperdent Johan Fischer'i poeg. Ta sündis Riias 1684. Kodus õpetas teda informaatorina Francke õpilane M. Behrends. Ta käis siis koolis Riia lütseeumis.

Ühes isaga lahkus ta Liivimaalt 1699, õppis siis Halle varjupaiga koolides ja selle järele Halle ülikoolis, kus ta 1701. 14./II. on immatrikuleeritud. Liivimaale tagasi tulles sai ta 1711 Burtneki koguduse peale õpetajaks (1711—1736), siis ka Riia maakonna II jaoskonna praostiks, viimaks Riia maakonna I jaoskonna praostiks ja ühtlasi Liivimaa ülemkonsistoriumi nõunikuks (1734 a.). 1736—1744 oli ta Liivimaa kindralsuperdent. Ta suri 23. novembril 1744 oma mõisas (Durenhof) Burtneki kihelkonnas.

27./IV. 1756 kirjutab Riias *Joh. Gottfr. Arndt* inspektor *Fabricius*'ele (selle äraolekul oli inspektor *Böttcher* kirja avanud). Ta palub saata mitmesuguseid raamatuid ja tinast mänguasju lastele. Teatab, et kõik asjad Liivimaale olgu heal paberil, muidu ei ole soovijaid. Tõises kirjas 26./VIII. 1758 teatab ta, et prorektor *prof. Lütke* Moskvas on raamatud saanud ja loodab, et ta 14 päeva jooksul kõik ära müüb, ja palub uute saatmist. Järgneb nimestik. On enamasti prantsuskeelsed raamatud mitmelt teaduse-alalt. Raamatud tulevad kinnitada ja Peterburi kaudu saata. Kui sinna laeva ega paki-venet ei lähe, võib Riiga saata, olgugi et siis 10 penniline toll transpordi kallimaks teeb (Kapsel 28).

Ka 24./V. (4./VI.) 1758 kirjutab ta Riias *Böttcher*'ile *Hallesse* (Archiv der Brüder-Unität, R. 19. G. a. a. № 16).

Johann Gottfried Arndt oli enne seda superdents *Gutslaffi* juures Kuressaares kodukooliõpetaja ja siis koolirektor (rector scholae) sealsamas. Ta asus herrnhuutlaste-vastasel seisukohal.

A-st 1747 peale oli ta Riia lütseeumi konrektoriks, † 1767. Iseäranis tuttavaks on ta saanud oma „*Livländische Chronik*“ läbi, mis käsitab Vana-Liivi ajalugu osalt ka arhiividest ammutatud materjali põhjal. Teos trükiti Halles (1747 ja 1753).

3./XII. 1730 kirjutab *Volmari* mõisast Halle professorile (vist *G. A. Francke*'le) *prof. D. Anton*'i surma puhul *Jac. Andr. Kellner* proua v. *Hallart*'i nimel, kelle tervis nüüd küll olla paranenud, kuid päris terveks-saamiseks ei olla lootust; tal olla soov oma elu lõpuosa Halles vaiksuses mööda saata, liiategi kui kroonu poolt eluksajaks antud *Volmari* mõisa peaks lese käest ära võetama. Ka sooviks kindrali leskproua mõnda kapitali varjupaika paigutada hariliku protsendi peale. Pärast surma jääks kapital varjupaigale. Kuid esialgu jäägu see kõik veel saladuseks.

Viimaks mainib kirjakirjutaja siin ettetulevat dippelianismi ja sotsinianismi (Archiv der Brüder-Unität, varem mainitud osakonnas)¹⁾

Zinzendorf'i ja *määri-vendi* mainib *Friedrich Bernhard Blaufuss* (kes oli õppinud *Francke* varjupaigas ja Halle ülikoolis, oli siis 1727—1730 *Paltsmari* ja *Serbigali* õpetaja, 1730—1739 *Härgmäe* õpetaja ja 1739—1756 Riia *Jakobi* kiriku ülemõpetaja²⁾) oma kirjas Riias 1744 20./V (Kapsel 28), mis on

1) Selles arhiivis on veel säilinud tema kirju 25./I. 1732, 16./XII. 1732, 7./X. 1733, 31./V. 1734, 17./VII. 1734, 17./IV. 1735.

2) C. H. Busch, *Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland*, II,

adresseeritud Halle raamatukaupluse inspektorile Böttiger'ile (rp. Bötticher). Jutt on soovitud raamatutest. Muu seas öeldakse sel puhul: „Peaks Teil seal olema trükitöid, mis mineval aastal krahv Zinzendorff'ilt ehk muidu kellegi poolt määri-kogudusest välja on antud, siis palun mulle ka noid, sest öeldakse ju: *audiat et altera pars*.

Blaufuss'i adjunktiks (1749—1756) ja siis järeltulijaks (1756—1772) Riia Jakobi kirikus oli hallelane Heinrich Friedrich Heerwagen, kes varsti pärast siinamaale jõudmist kirjutas Tallinna ligidusest Hallesse kirja 14./III. 1746, mis on säilinud Herrnhuti arhiivis (mainitud osakonnas).

Christian David Lenz on sünd. 1720 26./XII. (st. n.) Pommeris. Ta õppis Halle ülikoolis usuteadust 1736—1740 olles ühes Francke asutusekoolis informaatoriks.

1740 tuli ta soovitustega Hallest Liivimaale kodukooliõpetajaks v. Oettingen'i perekonda. 1742 sai ta õpetajaks Serbeni, siis Sesswegeni koguduse peale, 1759 sai ta Tartu Jaani koguduse õpetajaks, linnakonsistoriumi liikmeks ja linnakooli järelevaatajaks. 1779 valis maapäev ta kindralsuperdendiks. Ta asus selle järele Riiga elama, kuna ta poeg Friedrich David Tartu Jaani koguduse peale ülemõpetajaks jäi. Kindralsuperdendi ametis oli ta kuni surmani 14./VIII. 1798.

Doomkooli konrektor (conrecteur de l'Ecole cathedrale à Reval) Johann Gottl. Ludwig kirjutas 28./II. 1752 Tallinnast varjupaiga inspektorile ja tänab esmalt kõige armastuse ja hoolekande eest, mille osaliseks ta oli varemalt Halle varjupaigas. Siis teatab ta, et Tallinnas on raamatukaupleja, kes seni oma raamatud Hamburgist on tellinud. Kuna aga tellitavate raamatute hulgas palju Halle varjupaiga kirjastust on, on kirjutaja talle soovitanud oma raamatud otse Hallest tellida. Raamatukaupleja sooviks aga esiteks veel teateid saada nimestikus leiduvate raamatute hinna kohta, rabatti kohta j. m. Kirjutaja palub need teated saata enese aadressil (Kapsel 28)¹⁾.

Tidebühl (Joh. Georg, kes 1738 sai Tallinna doomkooli

lk. 826, nimetatakse ülemõpetajana Joh. Bernhard Blaufuss'i, kuid see näib siiski endine Härgmäe õpetaja olevat. Tema kirjust Hallesse on Herrnhutis säilinud veel 3 kirja: 12./III. 1735; 9./IV. 1735 ja kiri ilma ajaarvuta.

1) Temalt ja ta kaas-informaatorilt Zacharias Räbel'ilt (kes pärast oli Sangaste õpetaja 1751—1776) on Herrnhuti arhiivis säilinud kiri 12./II. 1744 (Tallinnast).

subrektoriks, 1740 konrektoriks ja siis oli 1743—1749 doomkiriku diaakon ehk kompastor, viimaks 1749—1756 ülemõpetaja) kirjutab 25./IV. 1752 inspektor Bötticher'ile ja palub raamatuid saata. 1 kuu järele saatvat ta oma hoolealusele Paul Mickwitz'ile vekslile ja tasuvat siis ka oma raamatute-võla ära. Muu seas lausub ta, et ta sooviks siinset maakohta hinge-ehitavate kirjatöödega tutvustada (Kapsel 28).

Õp. Winckler (Reinhold Johan Winckler oli 1764—1793 Oleviste kiriku diaakon, enne seda 1756—1764 Tallinna Eesti koguduse diaakon) kirjutab Tallinnast 8 Berliinis säilinud kirja a. 1767—1788 (Kapsel 28). Kirja vahel on ka 1 leht Riia lauluraamatust, mis 1761 Leipzigitis trükiti. Adressaat on inspektor Fabricius¹⁾ Ta teatab 24./X. 1767, et ta on laiali laotanud D. Francke eeskirja mööda Hallest saadetud misjoni-aruanded.

15./26. märtsil 1768 saadetakse noore Middendorff'i jaoks 50 riigitaalrit, peale selle on kirjas ülemõpetaja Schultz'i poolt 36 riigitaalrit.

On tarvis tubli kantor, sest et senine doomkirikusse organistik läks, kuna ta oli enam instrumentaal- kui vokaal-muusik. Kantorilt nõutakse, et ta koraali ja aariat laulda oskab ja (linna-) gümnaasiumi IV klassis õpetada võib, kus noored lapsed lugemises täienduvad, ristiusu esimest õpetust saavad ja ladina ja prantsuskeelt hakkavad õppima.

Hallest pidi seks otstarbeks saadetama cand. Schilling, kelle reis aga viibib. On jutt ka sagedasti raamatutest. Kirjutaja ei ole oma raamatukogu väga palju täiendada suutnud, sest et tal üks poeg arstiteadust on õppinud Göttingenis, siis Berliinis, siis Wienis ja viimaks on ta veel Erlangeni läinud, et seal promoveerida ja siis kodumaale tagasi tulla.

Noorema poja on ta Jeenasse saatnud usuteadust õppima.

20/31 mail 1788 kirjutab ta, et noorem poeg on oma stuudiumi Jeenas lõpetanud. Ta pidada kodumaale Halle kaudu sõitma. Palutakse, et talle sel puhul võimalus antakse Francke varjupaigaga tutvuneda.

*

*

*

Nüüd vaatleme veel eespoolmainitud informaatorite nimestikku 1727—1798 (kahes köites), et näha saada, kes siitmaalt selle

1) „à Monsieur Monsieur Fabricius Inspecteur de la maison des orphelins à Halle“.

aja jooksul Francke asutustega informaatorina ligemalt on kokku puutunud.

1727 ja uuesti 1728 sai informaatoriks (ühes asutusekoolis) Jac. Gottlieb Gonsior, Tallinnast (Revalia-Livonus), kes on sünd. (natus) 1707, Halle ülikooli tuli 1726. Hinnang tema kohta käib järgmiselt: „War rechtschaffen, aber in studiis sehr schlecht, weil er sich bloß auf Predigen legte. Der Vortrag war gut, doch praeparirte er sich zuweilen nicht, welches aber sehr selten geschah. Das regimen gieng mit. 1727 reisete in patriam“ (I. p. 7, b).

Jakob Gottlieb Gonsior oli Püha õpetajaks 1732—1736 ja Tallinna Eesti koguduse (s. o. Pühavaimu koguduse) õpetajaks 1736—1742.

Carl Christian Wrede Tallinnast (Revalia-Livonus) sai asutusekoolis informaatoriks 1727. Ta on sünd. 1704, ülikooli tuli 1724. Hinnang tema kohta on:

„Fürchtete Gott nicht, war im Studiren fleißig, im Vortrage träge v. undeutlich, auch untreu in der Information, und im regimen bald zu hart, bald zu gelinde. 1729 m. maj. gieng er in patriam“ (I. p. 17, d).

Karl Christian Wrede oli Harju-Jaani õpetajaks 1742—1745.

Gustav Ernst Hasselblatt Liivimaalt (Liv.) sai informaatoriks 1727; sünd. on ta 1705, ülikooli astus 1726.

Tema kohta on öeldud: „remittirte einmahl in der pietäet, wurde aber hernach gar hertzlich, hatte ziemliche studia, einen guten doch etwas zu schläfrigen Vortrag, das regimen aber wolte sich nicht finden. 1729 m. maj. gieng er in patriam“ (I. p. 31, g).

Ta oli 1745—1748 diaakon Warblas, 1748—1766 õpetaja Jõeleftmel.

1729 sai informaatoriks Ulrich Gottlieb Becker, Kuramaalt (sünd. 1708). Oli „Neu-Autz“ õpetaja Kuramaal 1739—1786¹⁾.

Jonas Glanstroehm (rp. Glanström) Tallinnast võeti asutuse-kooli informaatoriks 1731 (ta on sünd. 1704).

Ta oli siis Reigi (ehk Pihla) õpetaja 1732—1762 (ühtlasi Saarte-Lääne asepraost 1742—1752 ja praost 1752—1762).

Heinrich Joh. Faß Tallinnast sai informaatoriks 1731.

1) 1729 sai ka informaatoriks Christoph Liebe Leedumaalt (sünd. 1705), pärast õpetaja Leedus. 1730 sai informaatoriks Peter Wilh. Falck Leedumaalt (sünd. 1706).

Ta on sünd. 1709 (I. p. 64, f). Ta oli 1739—1750 Kursi õpetaja, 1750—1779 Kanepi õpetaja (õpetaja Joh. Philipp von Roth'i eelkäija).

Peter Joh. Faß Tallinnast sai informaatoriks 1732. Ta on sünd. 1712, ülikooli astus 1731. Tema kohta öeldakse:

„Er fürchtet Gott, hat nicht geringe studia, erwecklichen Vortrag und hält ein gutes regimen“ (I. p. 88 e).

Ta oli esiteks Tallinna eesti doomkoguduse õpetaja (ehk eesti doomjutlustaja), siis Rakvere õpetaja 1739—1750 ja Rapla õpetaja 1750—1768.

Gustav Heinrich Peträus Tallinnast sai informaatoriks 1733. Ta on sündinud 1709, ülikooli astus 1731. Hinnangus öeldakse: „Er fürchtet Gott, hat mittelmäßige studia, eine gute Art des Vortrages und ziemliches regimen“ (I. p. 93, g). Ta oli 1736—1759 Harju-Madise ja Risti õpetajaks.

Joh. Georg Porge (rp. Borg ehk Borge) Tallinnast sai samal 1733. a. informaatoriks. Sünd. on ta 1712, ülikooli astunud 1732.

„Er fürchtet Gott von gantzen Hertzen, hat feine studia, mit dem Vortrag wird es sich auch finden, nur hat er im regimine die Gabe nicht durchzudringen“ (I. p. 94, f). Ta oli Jõhvisaku õpetaja 1738—1740 ja Simuna õpetaja 1740—1782 (ühtlasi Virumaa praost 1759—1778).

Bernhard Wilhelm Gonsior Tallinnast sai ka 1733 informaatoriks. Sünd. on ta 1710, ülikooli astunud 1732. Hinnangus öeldakse, et tal oli mitmesuguseid hardusesilmapilke (Rührungen) põhjalikuks pöördumiseks, kuid kuivõrd ta neid on õnnistuseks ära kasutanud või aga ülemäärase enesearmastusega maha surunud, ei saa otsustada. Ettekanne ja korrahoid laste juures oli halb. 1734 kutsuti ta kodumaale tagasi. (I. 112, b).

Joannes Martinus Kelch Liivimaalt sai informaatoriks 1735. Sünd. on ta 1713, ülikooli astus 1735. Ta kardab Jumalat, on usin, tal on hea ettekanne ja korrahoid on ka kaunis hea. Rinnahaigluse pärast loobus ta informatsioonist.

1736 sai informaatoriks Marcus Kelch Eestimaalt (Esthono-Livonus). Sünd. 1713, ülikooli astunud 1735. „Hatte eine wahre Furcht Gottes, feine studia, guten Vortrag, das regimen war etwas schwach. Er gieng 1737 in patriam (I. p. 178, c). Ta oli 1738—1756 Türi õpetaja (Järvamaal).

1736 oli ka Christoph Plehne Liivimaalt Francke asutuses informaatoriks; ta on sünd. 1716 (I. p. 158, a).¹⁾

1742 sai informaatoriks Mich. Kelch Tallinnast, sünd. 1714 ülikooli astunud 1741.

„Er wandelt vor Gott, ist fleißig, hat eine feine Gabe des Vortrags, anständige Sitten und ein väterliches regimen, 1744 in patriam“.

Michael Kelch oli 1754—1757 Järva-Jaani õpetaja, 1757—1772 Türi õpetaja Järvamaal.

Johan Ignatius Tallinnast oli asutuse-tütarlastekoolis (Mägdlein-Schule) 1742 (m. Mart.) informaator, sünd. 1719, ülikooli tuli 1741 (m. Jul.).

„Er fürchtet Gott, hat einige studia, feinen Vortrag, anständige Sitten und gehöriges regimen“ (I. p. 261, d). Johan Ignatius oli 1747 Kullamaa õp. Gutsleff'i adjunkt, siis 1747—1774 Märjamaa õpetaja ja ühtlasi 1764—1768 Maa-Lääne asepraost ja 1768—1774 praost.

Herrnhutis on säilinud Joh. Ignatius'e kiri 8./VI. (St: v:) 1746 Kullamaalt Halle professorile. Ta on siin konditsioonil praost Gutsleff'i juures, kes teda mõtlevat päriselt oma juure jätta (adjunktina?). On jutt Herrnhuti lauluraamatust. Ignatius saadab selle lauluraamatu 9ma ja 10ma lisa, mis Halles puuduvat. Lõpuks tänab Ignatius professorit meelepidamise eest ja palub ta eestpalvet (Archiv der Brüder-Unität, mainitud osakond).

Erius Chalenius Tallinnast sai informaatoriks 1743, sünd. on ta 1716, ülikooli astunud 1742.

„Er giebt im Christenthum gute Hoffnung von sich, hat ziemliche studia, guten Vortrag u. regimen. Er war zuletzt gar redlich und gieng m. Maj. 1746 in patriam zurück“ (I. p. 294, a). Erich Chalenius oli Varbla (Werpel) viimane iseseisev õpetaja 1752—1760 enne ühendamist Hanilaga.

Jo. Frommhardt Poppen Liivimaalt sai informaatoriks 1744. Sünd. on ta 1720, ülikooli astus 1741.

„Er fürchtet Gott, hat mittelmäßige studia, der Vortrag ist noch zu verbessern, das regimen aber gut. Er war treu und redl., sein Vortrag verbesserte sich und wußte väterl. mit den Kindern umzugehen. M. Mai 1745 gieng er in patriam . . . (I. p. 308, a). Johann Fromhold Poppen oli õp. Kuusalus 1756—1777.

1) 1740 sai informaatoriks Phil. Pet. Fuchs Arhangelskist, sünd. 1719 (I. p. 228, d).

Ka Matthias Seeland Tallinnast sai informaatoriks 1744 (sünd. on ta 1722, v. I. p. 310, d), niisamuti Jac. Christian Hirschhausen Tallinnast, kes on sünd. 1722 (I. p. 318, d). Jakob Christian Hirschhausen oli 1758—1765 Kuressaare koguduse diaakon, 1765—1775 Kihelkonna õpetaja.

Isaac Henr. Hirschhausen Tallinnast sai 1745 informaatoriks, sünd. on ta 1724 (I. p. 326, b). Oli 1767—1779 Jõe-lehtme õpetaja.

Carol. Henric. Orr Haapsalust sai informaatoriks 1746. Sünd. on ta 1726, ülikooli astus 1745.

„Im Christenthum hat er noch keinen Grund, dabey mässige studia, schlechten Vortrag und regimen (I. p. 339, b).

Just. Frieder. Holm Saaremaalt sai informaatoriks 1746. Sünd. on ta 1727, ülikooli astus 1744.

„Er stehet noch in natürlichen Zustande, hat mittelmässige studia, der Vortrag ist zieml., das regimen etwas schwach“. 1747 vallandati ta informaatorikohalt kergemeelsuse pärast.

Joh. Friedr. Schultze (rp. Schultz) Tallinnast sai informaatoriks asutusekoolis 1750, sünd. on ta 1727.

Johann Friedrich Schultz oli Lääne-Nigulas 1753—1756 adjunkt, Tallinna doomkiriku diaakon ehk kompastor 1756—1767 ja ülemõpetaja 1767—1768.

[Tema poeg Joh. Friedrich õppis Kielis 1776—1779. Ta oli lühikest aega Jakobi õpetaja, pani ameti maha haiguse pärast ja † 1793].

Gustav Frider. Cappel Tartust sai informaatoriks 1751. Sünd. on ta 1728, ülikooli astunud 1750.

„Ist natürlich ehrbar, fleißig, wohlgesittet, wird auch im Vortrag und regimine sich leicht bessern“. Ta pidi tervislistel põhjustel informatsioonist varsti loobuma (I. p. 432, d).

Gustav Friedrich Cappel oli 1756—1760 Tori õpetaja Pärnu-maal, 1760—1784 Maarja-Magdaleena õpetaja Tartumaal.

Carl Gust. Schultze (rp. Schultz) Lääne-Nigulast (Poenalia) sai informaatoriks 1751, sünd. on ta 1732.

Karl Gustav Schultz oli Lääne-Nigulas adjunkt 1756—1764 ja siis õpetaja 1764—1774.

Immanuel Reuter Liivimaalt sai informaatoriks 1751, sünd. on ta 1728.

Immanuel Reuter oli 1756—1766 õpetaja Ruhnul.

Daniel Stamm Tallinnast sai informaatoriks 1753, sünd. on ta 1722.

Daniel Stamm oli Vigalas adjunkt 1756. aastast peale, ja siis õpetaja kuni 1768.¹⁾

Joh. Chr. Albrecht Riiast sai informaatoriks 1757; sünd. on ta 1734, ülikooli astus 1756.

„Ist nicht ohne Furcht Gottes, beweiset Fleiß, don. doc. u. reg. giebt sich; mores admodum submissi sunt. Gieng 1760 in patriam“.

Matthias Ulrich Rodde Narvast sai 1760 informaatiks, ülikooli läks asutuse-koolist 1759.

„Fürchtet Gott von Herten, hat schöne studia, Vortrag gehet gut, Sitten sind wohl anständig, regimen wird sich geben“. 1761 loobus ta informatsioonist.

Martin Gottlieb Agapetus Loder Riiast sai informaatoriks 1764, sünd. on ta 1739, ülikooli astus 1761.

„Wahre Furcht Gottes ist mehr zu wünschen als zu hoffen bey ihm, studirt aber fleißig. Das don doc. ist sehr munter; mit dem regimine wird sichs noch geben. Verhält sich sonst ganz wohl. Gieng 1765 wieder nach Hause“.

Ta oli 1767—1770 Ruhjas adjunkt, 1770—1776 „Neuermühlen“ koguduse õpetaja, 1776—1806 Volmaris õpetaja.

Henr. Gottfr. Stückel Tallinnast sai 1765 informaatiks. Sündinud on ta 1747, ülikooli astus 1764.

„Hatte keine Furcht Gottes, auch schlechte studia und sehr schläfrigen Vortrag, wurde wegen Leichtsinns bey Tische dimittirt“.

Heinrich Gottfried Stückel oli 1771 Palamusel, 1784—1808 Pilistveres õpetaja²⁾.

1784 sai informaatoriks Otto Wilh. Masing Liivimaalt. Ta on sünd. 1762, Halle ülikooli tuli ta Torgau'st (a. d. Elbe) 1783. Ta loobus informatsioonist lühikese aja järele (samal aprillikuul), sellepärast ei ole teda täpselt tundma õpitud.

1) George Andreas Weise Astrahanist sai informaatoriks 1754, sünd. on ta 1737 (I. p. 480, a).

2) 1771 sai informaatoriks Jo. Barth. Struve Peterburist (sünd. 1749, ülikooli astunud 1769).

1774 sai informaatoriks Carl Friedr. Struve Peterburist (sünd. 1753, Halle ülikooli tulnud 1773).

1785 sai informaatoriks Christian Struve (sünd. 1759, Halle ülikooli tulnud 1784).

Otto Wilhelm Masing oli 1788—1795 Lügänuuse koguduse õpetaja, 1795—1815 Viru-Nigula (Maholm) koguduse õpetaja, 1815—1832 Äksi koguduse õpetaja ja ühtlasi Tartumaa praost 1821—1832.

1788 sai informaatoriks Joh. Christian David Moritz Liivimaalt, kes 1787 tuli Riia Halle ülikooli. „Hat wohl einen guten Charakter, ziemliche studia und sehr gebildete Sitten. Sein Vortrag ist zweckmäßig und das regimen gut“.

Ta oli 1792—1796 Tori õpetaja Pärnumaal¹⁾.

1794 sai informaatoriks Car. Friedr. Ludw. Rohkohl Miitavist. Sünd. on ta 1774, läks 1793 vaeselapsena varjupaigast ülikooli.

„Er ist noch flüchtig, die Studia gehen an, donum doc. bessert sich. Die Sitten bedürfen noch mehr Bildung, d. regim. geht an“. Loobus 1795 informatsioonist.

* * *

Olgu lõpuks juure lisatud ka mõned sellekohased andmed Pärnu linnaarhiivist.

Pärnu magistraat soovib vakantset koolirektori kohta täita, et kooli jälle korda seada ja käima panna ja palub 6./V. 1718 linnakonsistoriumi sündsaid kandidaate ette panna, nagu see viisiks olla. Linnakonsistoriumis pannakse kandidaate ette:

Märjama õpetaja Martin Johan Roth ja stud. theol. (ehk kandidaat) Magnus Barthold Cahl²⁾ Tallinnast (õieti maalt Tallinna ligiduses). Nikolai kiriku ülemõpetaja Jakob Andreas Zimmermann (1707—1731), kes ühtlasi koolide inspektor on, on Cahl'i vastu, sest et ta puhtast õpetusest mitte küllaldaselt kinni ei pidavat, ta ei taha vannet anda Sümboliliste kirjade peale selles mõttes, et nad Püha kirjaga ühte lähevad, vaid tunnustab neid ainult, kuivõrd nad Püha kirjaga ühte lähevad (non quia, sed qua-

1) 1790. a. informaatoriks saanud Magnus Christoph Arnold Großschupff sõitis 1795 Peterburki ja kirjutas sealt, et ta kavatseb seal kooli asutada.

1800 informaatoriks saanud Friedr. Theod. Liebermann sõitis 1804 kantoriks ja kooliõpetajaks Moskva. Oli koolirektori Napoleon'i sõja ajal (Mihkli ehk „Vana“ kiriku juures).

2) Halle ülikooli matrikli järele on Barthol. Cahl Tallinnast immatrikuleeritud 1708. 28./V. usuteadlasena. Nime kirjutuses vaheldub „Cahl“ ja „Kahl“.

tenus cum sacra scriptura conveniunt). Ka muidu olla ta eksiõpetusi esildanud, Zimmermann ei tea neid aga üksikasjaliselt eriti nimetada. Selle peale laseb praost Salomo Heinrich Vestring (meile juba endisest tuttav Pärnu Eesti koguduse õpetaja 1692—1749) protokolleerida:

„Wenn mann wieder den Herrn Cahl nichts anders ein zu wenden, alß daß Er die Symbolischen Bücher nicht *quia* beschwören wolle, konte dieses Ihn umb so viel weniger incapabel machen das Rectorat hieselbst zu bekleiden, alß fast so vielerer . . . orthodoxer *Theologorum* unserer Kirche dieser Meinung beyfielen, alß derselben zu wieder währe“.

Linnakonsistoorium esitaski mõlemad kandidaadid, Roth'i ja Cahl'i, magistraadile, avaldades ühtlasi lootust, et magistraat nooresoo õpetajaks sarnase mehe valib, kes talle „mitte ainult õiget puhast õpetust õpetab, vaid ka eeskujulikku kainet ja mõõdukat elu elab“ (v. Pärnu konsistooriumi protokolliraamat 1710—1750, 48.X.18). Ülemõpetaja Zimmermann esitab magistraadile kirjutise Cahl'i vastu ja kaebab, kui see ei aita, ülemkonsistooriumile Riias. Kindralsuperdient Heinrich Brüningk kirjutab 29./IX. 1718 kubermangu-valitsusele ja palub, et Pärnu magistraat Cahl'i introduksiooni vähemalt niikauaks edasi lükaks, kuni ülemkonsistoorium Tallinna linnakonsistooriumilt Cahl'i kohta seletust ja teateid palub. Selles mõttes kirjutabki Reinhold G. v. Völckersahm Pärnu pormeistrile ja magistraadile. Raekogu vastab 8./X. 1718, et tema ei taha lasta ülemkonsistooriumi segada oma eesõigustesse, mis temale kapitulatsiooni põhjal kindral Bauer'iga on kindlustatud, kuna kõik vanad õigused ja eesõigused peavad alles jääma. Ta tähendab ka, et ülemõpetaja Zimmermann'i motiivid mitte päris puhtad ei olla, ta olla rahutu vaim ja tahta igalpool kaasa otsustada¹⁾, ja pealegi tahta ta oma kälimeest (Schwager) õp. „Roht'i“ Pärnusse ametisse panna.

11./X. 1718 on Bartholomäus Cahl ise Tallinnast magistraadile kirjutanud. Ta teab, et eraõpetuseks tarvilik oskus ei ole kül-

1) Peab tähendama, et mitte ainult Tallinnas, vaid ka Liivimaal vaimulikud soovisid, et konsistooriumid koosneks vaid vaimulikkudest. Pärnu magistraadi advokat Christian Eberhardt Tartust, kes magistraadi kasusid pidi kaitsma ülemkonsistooriumi juures, lausub oma kirjas magistraadile muu seas: „Dass die *Ecclesiastici* von der Regirsucht angesteckt unde alles dahin disponiren wollen, wie die *pastores* praesidiren vndt dirigiren möchten . . .“

Ülemkonsistooriumi vaimulikud on neid püüdeid nähtavasti jaganud ja toetanud.

laldane õpetuseks avalikus koolis (publique Information). Sellepärast olla tal peaaegu raske pakkumist vastu võtta, kuid lootuses Jumala õnnistuse peale teeb ta seda ometigi.

Ka Tallinna raekogu ja konsistooriumi protokollide väljavõtte detsembrist 1713 on pärale jõudnud. Siin seletatakse, et kand. „Kahl“ kutsuti Oleviste kiriku diaakoniks.

Proovijutluses olla ta juba kahtlasi ütlusi tarvitanud ja Augsburgi usutunnistuse 8. artikli vastu rääkinud. Kui temalt selle kohta seletust päritud, olla ta oma seisukohta ikkagi kaitsnud. Kui ta ordinatsiooni palus, nõuti vannet Sümboliliste kirjade peale, mida tema keeldus tegemast öeldes, et Sümbolilistes kirja-des eksitusi olla.

Tallinna magistraat määras, et linnakonsistoorium teda üle kuulaks, mis ka sündis. Kahl lausus, et ta midagi muud kogudusele ei taha rääkida, kui seda, mida ta Jumala sõnast Vaimu veendamisel tunneb tõe olevat (Er wolte nichts anderes der Gemeine vortragen, alß waß Er auß dem Wohrte Gottes, durch überzeugung des Geistes erkenne wahr zu seyn). Aga nii räägivad, ütleb konsistoorium, papist, kalvinist, sotsiinlane ja kõik väärusulised, kes Jumala sõna esildavad oma õpetuse tõenduseks. Kandidaat tunnustab Sümbolilisi kirju ainult sedavõrd kui teisigi inimlikka raamatuid, mis mitte Püha vaimu instinktil ei ole kirjutatud, s. o. niivõrd nad Jumala sõnaga ühte lähevad. Aga isegi Spener, ütleb konsistoorium, õpetab, et sümboliliste kirjade õpetused mitte ei ole inimlikud vaid on jumalikud ja jumaliku autoriteediga.

Edasi eitab kandidaat, et ka jumalakartmatud õhtusööma-ajal Issanda tõsist ihu ja verd vastu võtavad. Ka Augsburgi usutunnistuse artikkel XVII olla vastolus Püha kirjaga, kui ta hiliismi kõrvale heidab. Neil põhjustel ei või, otsustab Tallinna linnakonsistoorium, kandidaati ordineerida. Alla on kirjutanud superdient M. Arnold von Husen'i järele (vanem) Eberdt Guts-laff ja Rootsi koguduse õp. Simolin.

Magistraat on selle järele kandidaadilt veel küsinud, kas ta ehk ometigi ei annaks vannet Sümboliliste kirjade peale, mille peale Cahl olla „ei“ga vastanud.

Siis nõudis magistraat temalt tagasi vokatsioonkirja, mille ta ka tagasi andis.

Völckersahm saadab 27./X. 1718 Pärnu raekogule ülaltoodud väljavõtte teksti.

Mõne aja pärast selgub, et kandidaat Cahl juba Pärnus õpetab.

11./XII. 1718 seletab magistraat naiivselt, et ta rektori introduksiooni vastavalt kubeneri eeskirjale edasi lükanud, kuni Tallinnast väljavõte pärale jõudis. Kandidaadile on õpetamine ainult ajutiseks antud, et tema võimeid proovida.

Völckersahm teeb raekogule 15./XII. 1718 etteheiteid, et niisugune isik ametisse on pandud ja pealegi ilma ametliku eksamita (ohne ein solennes Examen). Kõige pealt peab kandidaat eksamile Riiga ülemkonsistooriumi ette ilmuma. Sel korral olla see hädatarvilik, ilma et sellega puudutatakse Pärnu linna privileegiume (Salvis Privilegiis). Aga ka iseenesest ei selguda Pärnu vanast konsistoriaalkorraldusest mitte vastuvaidlemata „competentia juris examinandi“. Raekogu kirjutab ülemkonsistooriumi asepresidendile v. Brevern'ile, et Kahl juba 5—6 nädala eest Pärnu tuli, midagi paha ei ole temast märgata olnud, noorsoo juures on aga tal hea edu olnud, nii et selle mehega võib täiesti rahul olla. Tallinna süüdistusasjas olla Kahl vastanud, et need süüdistused olla tehtud meeste poolt, kes ta vaenlased olla (?). Raekogu on nõus teda eksamineerida laskma, aga oma eesõiguste põhjal ainult Pärnu linnakonsistooriumi poolt. Brevern, kelle heatahtlikkust raekogu eeldab, nõudis ikkagi, et kandidaat Riiga tuleks, nagu Pärnu raekogu sekretär Brem Riias Pärnu raekogule teatab 22./XII. 1718.

12. jaan. 1721 seab Pärnu linnakonsistoorium jälle kandidaate üles koolirektori kohale ja esitab raekogule kandidaadina Võnnu linna rektori Wippert'i.

Pärnu magistraadil oli ülemkonsistooriumiga pärastpoolegi veel kokkupõrkeid ¹⁾.

1778—1784 kordus osalt sarnane lugu, nagu kand. Kahl'i ametissepanemise juures, ka viimane lugu võeti kõne alla.

1778. 17./II. kirjutab ülemkonsistoorium (v. Budberg, Praeses,

1) 2./VIII. 1725 saadeti õuekohtu poolt magistraadile kätte ülemkonsistooriumi kaebuse tekst selle kohta, et magistraat segab end ülemkonsistooriumi võimu piiridesse Pärnu kirikute visitatsiooni suhtes. Kindralkubermanguvalitsus otsustas, et Pärnu linna eesõigused jäävad alles, aga ta ei pea ennast segama ülemkonsistooriumi ja kindralsuperdendi õigustesse. Pärnu magistraat tõstis nüüd kaebuse kindralkubermanguvalitsuse vastu. 5./VII. 1742 saabus Riigi justiitskolleegiumi (Justice-Collegii) otsus 17. juunist 1742, millega kinnitatakse kindralkubermanguvalitsuse otsus.

G. Broecker, Secrs) Pärnu pormeistrile ja raehärradele, et, nagu kuulda (ex rumore publico), on raekogu koolirektoraadi täitnud Hallest tellitud isiku läbi („durch ein aus Halle verschriebenes Subjectum“). Konsistoorium soovib (begehrt), et raekogu teeks Hallest tellitud rektorile ülesandeks, et ta võimalikult pea eksamile konsistooriumi ette tuleks, et siin seaduslikku kinnitust saada ja tarvilikku kooliõpetaja-vannet anda.

Alamkonsistoorium ei või kooliõpetajaid eksamineerida ja investeerida (ametisse kinnitada), sest kirikuõpetajad ja kooliõpetajad „käivad ühesugusel sammul“ (*pari passu ambuliren*).

Kõnesolev Hallest tellitud rektor on Scherwinsky.

Halle ülikooli matrikli järele on Christian Friedrich Scherwensky (aus der Mittelmark) immatrikuleeritud 1775 23./X. usu-teadlasena¹⁾.

Raekogu on pööranud kaebusega õuekohtusse ülemkonsistooriumi vastu selles asjas. Raekogu tunnustab nüüd küll, et ülemkonsistooriumil ja kindralsuperdendil on kirikute ja koolide suhtes visiteerimise ja ordineerimise õigus (jus visitandi et ordinandi). Ta vaidleb aga selle vastu, et kooliõpetaja eksamineerimine episkopaalõiguste (jura episcopalia) hulka kuulub ja ülemkonsistooriumi ja kindralsuperdendi võimupiiridesse. Pärnus olla niisugune õigusline kord olnud, et kohalik konsistoorium eksamineerib.

Ülemkonsistoorium arvab, et selle asja otsustamine ei kuulu õuekohtule, vaid Riigi justiitskolleegiumile. Ainult informatsiooni otstarbel seletab ta, et ülemkonsistooriumil on seaduse põhjal järeelvalve õigus kirikute, koolide ja hospitaalide üle, ka kooliõpetajate õpetuse ja tubliduse suhtes.

Siin tuuakse ka esile kand. Kahl'i ametissepanemise lugu, et nimelt kindralkubermangu-valitsus käsu on andnud, et ta ülemkonsistooriumi ette eksamile peab tulema.

Pärnu konsistoorium on allkonsistoorium ja allub ülemkonsistooriumile. Alla on kirjutanud C. J. Zimmermann (Loco directoris et Praesidis) ja tema kõrval Christian David Lenz (General-superintendent und Praeses), nende all sekretär M. J. Scotus.

1) Tal ei ole Francke asutustega nähtavasti mingit ühendust olnud, ülikoolis oli aga juba ratsionalistlik vaim aset võtnud. Pärnu magistraat tähendab pärast ühes kirjas, et Scherwinsky kohta mingit kahtluslust heterodoksias ei ole, nagu see oli Cahl'i suhtes. (Kahtlus võis aga kindralsuperdend Lenz'il Scherwensky kohta ehk „neoloogia“ suhtes olla.)

Lõpuliku otsuse tegi „Kodanliste õigusliste asjade kohus“ (Gerichtshof bürgerlicher Rechtssachen) Riias 19./XII. 1784. Siin seletatakse, et kirikuseaduse põhjal on piiskopil järelvalve õigus kirikute ja koolide ja kooliõpetajate kohta ja sellepärast ka eksamineerimise ja katsumise õigus, et neid tundma õppida ja aru saada, kuivõrd neist kasu võib olla noorsoole. Raekogu on küll tõendanud, et kooliõpetajad endistel aegadel Pärnus on eksamineeritud, ei ole seda aga tõestada suutnud, sest ka tema protokollil väljavõtte 30./X. 1718 mõõndab ainult, et endised koolirektorid linnakonsistoriumi poolt on eksamineeritud, ilma et ta tõestaks, et seal tõepoolest ka kunagi niisuguseid eksame on peetud. Sellepärast kohustatakse Pärnu linna magistraati „ülemkonsistoriumi käsutuse kohaselt toimida“ (sich der . . . Verfügung des Ober Consistorii zu conformiren, v. Pärnu konsistoriaalaktid 1718—1784).

Meeles pidada tuleb viimaks, et mõnda meie maa pietistliste tülide kohta käivat materjali Rootsiaja lõpust Pärnust Rootsimaaale on viidud, mida mul võimalik ei ole siin algteksti põhjal esildada, vaid kokkuvõttes täiendan sellekohaseid tähtsamaid juhtumusi pietismi toleaegsetest katsetest Fr. Westling'i kirjatöö põhjal (Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710).

(Järgneb.)

Keiserinna Katariina II. aegne eesti- ja venekeelne pihtimisekorra kava käsikirjas greeka-õigeusulise rahva jaoks Eestis.

Arhivaar T. Laur.

Nende ridade kirjutajal läks korda Tallinnas leida hiljuti üht haruldase ja omapärase sisuga käsikirja, mida kadunud ülempreester prof. Karp Tiisik omal ajal kusagilt vanade arhivaalide hulgast leidnud ja seega hävinemise eest päästnud, kuna arhivaalid (Vene-ajal) kuuldavasti sarnaste hulka kuulunud, mis olid hävitamisele määratud. See käsikiri on oma 23 lehte paks ning kirjutatud keiserinna Katariina II. valitsuse ajal — jaanuari kuul 1776. aastal kellegi Eestis tegutseva greeka-õigeusu preestri Anissita Jakowlew'i poolt ja pühendatud oma ametivennale „tõsisele Kristuse armastajale“ Werhoustinski preestriks, kes igatahes ka Eestis, ja nimelt Lõuna-Eestis elas, nagu käsikirja

eestikeelsest tekstist ehk järeldada võib, mis tolleaegses n. n. „Tartumaa (õigemini Võrumaa) murrakus“ tõlgitsetud¹⁾. Käsikirja sisu, nagu allpool näeme, langeb õieti kolme osasse, ja nimelt:

1. Autori pühendus ja eessõnaline pühendus — paaril leheküljel,
2. Pihtimisekorra kava (küsimused) n. n. „lihtrahva“ ja nende jaoks, kes venekeelt ei oska — tervelt käsikirja 33 leheküljel ehk 16 1/2 lehel, ja
3. Eksijatele vaimuliku või kirikliku karistuse („epitimia“) pealepanemise kava ja siis 4. salapihi põhjendamine ühenduses teatava arvustusega; see aga täidab käsikirja 9 viimast lehekülge.

Seega domineeriv osa käsikirjas on n. n. pihtimisekorra kaval ning seda võib õigusega hüüda pihtimis-kavaks, kuna järgnevadki osad on pihtimisega ühenduses. Mis nüüd käsikirja sisusse puutub, siis peaks see meile huvitav olema niihästi puhtajalooliselt kui ka keeleteadliselt ja teoloogiliselt seisukohalt, millise analüseerimine ei ole nende ridada otstarb. Seda tehku need eriteadlased, kes seks kutsutud ja seatud on, mis ehk ka soovitav oleks. Ainult niipalju tuleb tähendada, et ka käsikirja venekeelne tekst on igatahes autori valikul venekeelse vaimuliku kirjanduse alusel kokku seatud, silmas pidades selleaegseid olusid. Meil leidus vanasti ikkagi ka seda va' jumalavallatust küll, mida sarnase pihtimisega põhjalikult ära arstida siis vaja oli preestrite arvates. Kuid vaevalt saadi sellega ehk palju ära teha (olgugi, et käsikiri sagedase tarvitamise tagajärjel tublisti on kulunud), sest kes tahtis nii kõva pihtimise pihtide vahele heameelega sattuda, kus kõik — ka kõige intiimsemat asja — püüti hinge tagant välja pinnida²⁾. Vahest mõjus seegi kaasa, et poolehoid uue usu toojatele osalt jäi veikseks: see salapihi pihtimiseviis oli siinmaal juba võõraks jäänud.

1) A. Jakowlew nimetab niihästi ennast Werhoustinski (s. o. vist Verska ehk Värskä) preestriks kui ka seda ametivenda, kellele ta oma töö pühendab. Kui Värskal sel ajal mitte kahte preestrit ei olnud (üks neist ehk ülempreester), siis võiks ehk oletada, et üks neist on Värskä tulnud, tõine neist aga sealt lahkumas. Oletada võiks ka veel, et tõise preestri liignimi oli „Werhoustinski“, aga see sõna paistab nagu veikse tähega kirjutatud olevat, kuigi aigkäsikirjas mõned suured ja veiksed tähed selgesti ei erine üksteisest. Toim. täh.

2) Tuleb muidugi ikka silmas pidada, et siin ju salapihiiga tegemist on, millega taheti usulises ja kõlblises suhtes kasvatavalt ja puhastavalt mõjuda. Ka tugevad pihi-küsimused siin ikkagi 10 käsule ja käskude seletusele.

Ei olnud arvatavasti ka hädatarvilik, et kõik siin leiduvad küsimused igale pihiletulijale ette pandi. Toimetuse tähendus.

Tartu ülikool võimaldas oma tegevusse-astumisest saadik mitte kinnist, vaid avalikku akadeemilist teoloogilist haridust; ülikoolis õppinud teoloogide pihtimise kavad olid teistsugused.

Et kõnesolev kava on igatahes üks vanematest pihtimisekorra kavadest, mida õigeusulised meie maal on tarvitanud ja pealegi ka rahvakeeles, siis toome ta siinkohal tervikuna esile vene- ja eestikeelses tekstis, olgugi et tõlge soovida jätab. Ühtlasi näitab see käsikiri, et juba Vene valitsuse algupäevil hakati siin usulise misjonitöö peale mõtlema¹⁾. See käsikiri käib sõna-sõnalt ja täht-tähelelt järgmiselt:

Kõige pealt käsikirja kaanelehel on järgmine venekeelne pühendus:

„Честнѣйшему Отцу Священно-іерею верхоустинскому!

Истинному Любителю Христову Словесныхъ Овецъ Попечителному Стражу и Господину Пастырю съ любовію вручается Почтеннѣйше, s. o.: antakse armastusega aupaklikult auväärilisemale isakesele, Werhoustinski preestrile! tõsisele Kristuse armastajale ning Ta lambukeste hoolikale hoidjale ja õpetaja härrale (Oma tõlge. T. L.).

Edasi loeme:

„Почтеннѣйшій іерей!

О Христѣ мой любезный брате!

Здравствуй и спасайся!

Сколько божественная благодать силъ моему скудоумному въ переводѣ семъ смышленію даровала, столко оными наблюдаю смыслъ, порядокъ и свойство естоническаго діалекта и потщился на оный изъ противуслѣдующаго сего російскаго діалекта чина согласно сему во славу Божию и въ душеспасительную Ползу истинно кающихся перевести. Еслижъ излишность, или недостатокъ, или темность, или неисправность, или несходство, или противность истинѣ гдѣ въ чемъ здѣсь найдетъ, то же вашему прозорливому вѣжеству и благосклонности въ дополненію любительно покоряю.

1776 году
генваря дня

Недостойный верхоустинскій
Священникъ Анисита Яковлевъ.

1) Et mitte ainult setukeste peale ei mõeldud, näitab see eestikeelne tõlge ja luteruseusuliste (vastolulik) silmaspidamine (algkäsikirja lk. 40). Huvitav on ka kindla vahe tegemise rõhutamine ja nõudmine Jumala kummardamise ja pühurite ja piltide austamise vahel (lk. 9 j., 17). Kaanelehele tõise käekirjaga kirjutatud küsimused räägivad selge sõnaga „wenne õigeusu“ vastuvõtmisest ja selle sammu võimalikust kahetsusest. Toim. täh.

Eesti keeli:

Lugupeetud armuõpetaja!

Minu armas wend Kristuses!

Tere ja päästu!

Kuiwõrd jumalik arm minu, selle tõlke jaoks kehvamõistuslisele mõtlemis-wõimele jõudu kinkis, niiwõrd pean silmas eesti keele mõtet, järjekorda ja omadust, ja püüdsin tõlkida selle keele peale wastasolewast wenekeelsest kawast Jumala auks ja tõsiste patukahetsete hingepäästmise kasuks. Kui leidub üleliigsust või puudusi või tumedusi või korratusi või ebatäpsusi või koguni tõele wastukäiwaid kohti, kus neid siin iganes oleks, siis alistun armastusega Teie asjatundlikele ja heatahtlikele täiendusile.

1776. aastal

Jaauarikuul.

Ebawääriline Werhoustinski

preester Anissita Jakowlew.

Ja meie näemegi samal kaanelehel võõra autori käega kirjutatud järgmisi iseloomustavaid „täiendusi“:

„Отъ чистаго ль сердца принялъ ты православию — русскую вѣру?“

Соблюдаешь ли ее такъ, какъ нужно?

Не раскаивашся ли въ томъ, что ты принялъ ее?“

„Kas sinna puhtast südamest Wenne õige usku wasta wõtnu ollet?“

Kas sinna hojjad tedda nida, kui tarwis on?

Kas es mõtlet katki selle perast, et sinna Wenne usku ollet wasta wõtnu?“

Ja nüüd algab siis see kõige huvitavam osa — täpne pihtimise ja patutunnistuse kava, milles on ette nähtud tolleaajale omased või juhtuda võivad „pärispatud“ kõigis inimlikkudes eksimustes ja vääratustes. See kava käib sõnasõnalt vene ja eesti keeles järgmiselt:

Исповѣдь.

Ради простяковъ а наипаче ради неразумѣющихъ руссiйскаго языка.

(Eestikeeli: „Pihtimine lihtinimeste ja eriti nende jaoks, kes wene keelt ei oska. Oma tõlge. T. L.)

Послѣ молитвъ.

1.

Православные Христiанъ! Мы теперь размышляя должны в о -

Perräst palvit.

1.

Õigeausa Kristleise! Meije peäme nüüd meelde halgahten Es m ä l t

первыхъ призывать свои грѣхи, которыми Бога прогнѣвали.

2.

Мы должны знать то, что за грѣхи подвергаемся страшному Божию гнѣву.

3.

Мы должны всячески расклевываться о томъ, что раздражали своего Создателя.

4.

Мы должны имѣть крѣпкое намѣреніе, чтобъ впредь не грѣшить.

5.

Мы должны теперь со всѣми примириться.

6.

Мы должны твердо уповать, что небесный нашъ Отецъ ради заслугъ и ходатайства Сына своего Господа нашего иисуса Христа Призритъ на (исповѣданіе) Покаяніе наше и вси грѣхи намъ проститъ.

НВ. Если возрастны 20 Единаго оставить, а малолѣтнихъ двухъ или и многихъ можно оставить при себѣ, другихъ просить же выйти вонъ.

Изъ какой деревни ты?

Есть ли у тебя Отецъ? или Мать? или жена? или мужъ?

Какъ твоего Отца или Мать зовутъ? или жену? или Мужа? Давно ли вдовствуешь? Какъ тебя зовутъ по имени?

Поклонись теперь перекрестившись къ землѣ разъ да стой (: или хотя на колѣна стань :)

Покажи какъ ты Персты складывалъ крестися?

вотъ такъ крестись всегда до смерти твоей.

tundma omme patta, kumbadega olleme oma jumalat ärrä wihhastañu.

2.

Meije peäme mötlema se päle, et pattude perräst sattame (suure) jumala hirmsa wihha alla.

3.

Meije peäme keigite kahhitsema seddä, et ärrä olleme wihhastañu oma Lojat.

4.

Meil peäp kindmä möttö ollema, et edespäidi mitte pattu ei tettä.

5.

Meije peäme nüüd keikiwimätsidega kokko leppima.

6.

Meije peäme kindmäste lotma, et meije taiwanne Issa oma Poja meije Issanda Jesusse Kristusse ärrä teenmisse nink ärra leppitamisse perräst meije pattuüllestunnistamisse päle saap kaema nink keik pattu andis andma meile.

suure ealist ütte ainust jatta, ent wäikessi mittond eggi woip jatta heñe maño ent muil töisil välja minnä.

Kumast külläst siña ollet?

Kas om siñol Essä? ehk Emä? ehk naist? ehk meest?

Kuis siño Essad ehk Emmäd kutsutas? ehk naist? ehk Meest? Kas ammu läsk ollet?

Kuis siño kutsutas nimepidi?

Nüüd heiten rist ette kummarda mahha üts körd nink saisa (: ehk saista põlwi päle :)

Näita (mulle) Kuis sina sörme kokko panden risti ette heidät?

Nätse nida heidä rist ette eggäl ajal (amak) Siño surmani.

И другому Ето такъ Показывай!

Любезное чадо! (слушай!) вотъ Христось невиднмо (здѣсь) стонть Прїемля исповѣданіе твое, не устыдись ты, ниже убойся, и не скрывай ничего отъ меня, но неубоясь (меня) скажи мнѣ чисто все то (какъ) в чемъ ты согрѣшилъ (ла) Предъ Богомъ, чтобъ ты Получилъ (ла) оставленіе грѣховъ отъ Господа нашего іисуса Христа. вотъ и икона Его Предъ нами: А я толко Свидѣтель есмь, чтобъ засвидѣтельствовалъ предъ нимъ все то, что ты мнѣ скажешь. Еслижъ теперь ты что утаишь отъ меня, то двоякій грѣхъ прїнмешь себѣ. {а за грѣхъ неотмѣнно слѣдуетъ смерть страшная и съ діаволами вѣчное мученіе.} Того ради слушай внимательно: Понеже ты пришелъ (ла) сюды въ душевную лечебницу, чтобъ ты не вышелъ (ла) отсюды не исцѣлень (а) вонъ.

Любезное чадо имя рекъ (Маха tõmmatud: „или Любезная дщи имекъ!“).

Когда ты былъ (ла) у исповѣди?

У кого ты исповѣдывался (лася)?
Какъ часто?

А причастился (ася) ли ты тогда святыхъ Христовыхъ Тайнъ?

Естли ты былъ (ла) то хорошо.

Для чего по какой нуждѣ не былъ, у исповѣди? у причастія?

По такой нуждѣ не радишь ты о спасеніи души Твоей?

О бѣдный(ая) ты грѣшникъ(ая)?

Ты заблудшая Овца!

По-этому ты забылъ себя со-
всемъ.

Не бонсея ты Бога грознаго Су-

Nink muilegi seddä wisi näita iks!

Armas lats! kuule! Nätse Kristus näggemäta siin saisap siño pattu üllestunnistamist wasta wõtten, ärrä häbbenego nink ärrä hirmugo, nink ärrä (maha tõmmatud: „sallako“) peedko middägi minno eest: Enge peljota ütle ärra keik puhtaste minole, kuis mink an siña ollet pattu tenu jumalat wasta, et saasi neide andis andmist jesussest Kristussest meije jssandast. Nätse temä (pühhä) kojogi om meije een: Ent miña olle ni paljo kui üts tunnistaja, et tuñistassi temä een keike settä, mis siña saat miñole ütlema. Kui ka middä ärrä saat (maha tõmmatud: „sulgama“) peedma miño eest, sis siña saat kattewõrra pattu teggema. (: Ent pattu palk om hirmsa surm nink kurratidega iggavenne põrgu haud :) Mink perräst kuule nüüd tähhele panden armas lats! Sest siña tullit sija arstmisses kotta, et süttitämättä siist wälja es saas miñema.

Armas lats Nim!

Kunas siña ollit pattu üllestunnistamissel?

Kellel ees sina ollit?

Kui saggedaste?

Ent kas wõttit sis siña puhhi Kristusse Salas andit vasta?

Kui siña ollit sis hä kül.

Milles mink häddä perrast siña es olle pattal? ka pühhä osausse samissel?

Särdätse häddä perrast siña ei kañä murret oma hinge õnsusse eest!

Oh siña waine pattane!

Siña ärrä essinu lamas!

Sest siña ollet hendä koggoni ärrä unehtannu.

Siña ei pelgä mitte jumalat hirm-

дѣй всѣмъ Грѣшникамъ о грѣхахъ своихъ некаящимся!

Вѣдай ты, что въ каждый годъ хотя одинъ разъ неотмѣнно надобно христіанину исповѣдаться и причастится.

Если такъ Христіанинъ не дѣлаетъ, то недостойнъ онъ и Христіаниномъ называется по правилу Святыхъ Отцевъ, но есть онъ язычникъ и мытарь.

Аггешаркус.
„Удовлетворение
Богу за
грѣхи различное.“
Дук. 3 с 8
Сотворите
убо плоды
достойны
покаянія.

1.

Не имѣешь ли какой епитеміи за что наложенной, или заповѣданія какого? Или что Послѣ бывшей исповѣди тебѣ Духовный Отецъ Приказалъ неотмѣнно здѣлать за твои грѣхи?

А исполнили ли то такъ?

Много ли есть Боговъ?

Кто тебя создалъ?

Кто тебя питаетъ и грѣшетъ и вездѣ всегда о тебѣ промышляетъ?

Богъ. хорошо. Такъ, Единъ только есть Богъ, Отецъ, Сынъ и Святый Духъ.

Хотя имянно и раздѣлно три лица, да не три Бога раздѣлно.

Но существомъ нераздѣльна сія святая Троица.

Изъ святыхъ не почитаешь ли кого за Бога?

Изъ нихъ кому равно какъ Богу чести, славы и любви не отдаешь ли?

Не надѣся ли на кого изъ нихъ какъ на самаго Бога?

И не призываетъ ли въ помощь какъ Всемогущаго Творца?

Если такъ, то великій есть грѣхъ челоуѣку.

Понеже святые не Боги, но рабы Божии наши же молитвенники.

И имъ равно какъ Богу чести, Славы, Любви и Почтенія не надобно отдавать.

sat sundiat keigile pattatsille, kuma ome patta perrast ei kahhitse mitte.

Siñol olgo teeda, et eggäl aast-ajal ehk ütsegi kõrd keigite peäp Kristleñe pattu üllestunistamiselle nink armo andide wasta wõtmiselle käüma.

Kui Kristleñe nida ei nakka käüma, sis mitte ei olle temä wäard, et tedä peäs Kristlesses kutsutama pühhi Issade öppust mödä, enge om temmä paggan nink mütnik.

Kas ei olle pantu siñole märäst waimolikku parrandamist, ehk märäst ärrä keelmist? Ehk mis per-räst pattu üllestunistamist siñol Waimolik Essa keigite käsk ärrä tettä siño pattude perräst?

Kas ollet sis ärrä teñu nida?

Mittos om Jummalit?

Kes siño om lonu?

Kes siño toidap nink pesitap, n eggal ajal keigin paigun siño eest hoolt kannap?

Jumal. hä kül? Nida, üts om iñe jummal, Issa, Poig, n pühhä Waim.

Ehk kül jaold kolm paleht om, Ent siski jaold ei olle kolm jumalat.

Enge suggun (: ollemissen :) jao-tellematta om se pühhä Kolmainus.

Pühhide seäst kas ei arwa siña keddä jumalas?

Neist kelle ütteld arwold nida kui jummalalle kas kittust, auwo, n armastust ei anna ka?

Kas ei loda ka neide seäst kenka päle ötse kui hendä jumala päle?

Nink kas ei hōika ka siña appi ötse kui keigewäggewät Lojat?

Ent kui nida, sis om se suur pat jñemissele.

Sest keik pühhäd ei olle mitte jumaia, enge jumala sullase n meije eest temä palleija.

Nink näile ütteld arwold kui jumalalle kittust, auwot, armastust n auwustust ei süñi mitte anda.

Такъ же призывать ихъ въ мощъ и надѣяться на нихъ какъ на Бога отнюдь не надлѣжитъ по первой заповѣди Божіей.

Но надобно ихъ просить, чтобъ Они за насъ съ нами Молнлись Богу.

Вѣруешь ли ты твердо въ Единнаго Бога, Отца и Сына и Святаго Духа?

Вѣруешь ли во едину святую соборную и Апостолскую церковь?

Непремѣнно такъ вѣруй!

Умѣешь ли наизусть исповѣданіе вѣры? А заповѣди Божіи?

Читай ежели знаешь.

Для чего не изучилъ ты сего?
О нерадивый грѣшникъ!

Особливо въ правдники отъ кого нибудь старайся непремѣнно изучить.

Не поругалъ ли ты когда вѣры Христіанской?

Не отступилъ ли когда отъ нея?

Не держался ли еретичества то есть смѣшеннаго или развратнаго ученія церквѣ нашей противнаго?

Не имѣешь ли и теперь?

въ чемъ имѣешь сумнѣніе?

расколникомъ не былъ ли?

Теперь не расколничаетъ ли?
т. е. не разлучается ли чимъ отъ церковнаго преданія?

Отъ кого ты сему научился?

Еще все ли приѣмлешь съ любовью, и всему ли нелицемѣрно такъ вѣруешь, чему какъ учить наша церковь?

Любишь ли Бога болше всего?

Не отступилъ ли ты когда отъ Него?

Nida samatte ka abbis heigata n̄ lota näide päle ötse kui jumala päle mitte ei süni eddimäst jumala käsku möda.

Ent näid tullep pallelda, et nemä Meije eest meijEga pallessi jummalat.

Kas siña ussut kindmaste (ütte) aino Jumala se Issa nink Poja nink pühhä Waimo sisse?

Kas sina ussut ütте puhha kristlikku n̄ Apostlide kerku sisse?

Wimäte siña peät nida uskma.

Kas siña mõistat pähhä kristlikku ussu tunnistamist? nink jumala kümme käsku?

Loe sis kui siña mõistat.

Milles siña seddä ärrä es oppi?

Oh sina holeta pattane!

Essierrälikkuld pühhil päivil kelt saap keigite wötta ärra oppida!

·Eks ka siña es laida ärrä kuna seddä kristlikku usku?

Kas es olle kuña ärrä tagganu temmäst?

Kas es peä siña seggätut nink ärrä põlgatut oppust, mis meije kerikut wasta om?

Kas nüüd eggi ei olle weel seddä?

Minkan es om siñol katsite mõtleminne?

Kas es olle siña kerkust ärrä lahknu?

Kas nüüd eggi ei lahhota sinna hindä ärra? Se om ehk siña meije koggodusse säädust minkan ärrä põlgat?

Kelt es siña seddä nida ollet ärrä opnu?

Kas weel koike seddä armastusega wasta wöttat, nink kas keigest nida usku peat kiñi, kui min-kast meije keriku säädus oppetap?

Kas siña Jumalat armastat keige ennämb?

Kas es taggane ka siña ärrä temmäst kunna?

Не ругаль ли ты Его можетъ
быть за то, что не здѣлалъ чего
онъ по твоему хотѣнію?

Какъ? когда? чимъ?

Охъ престрашно Это, впредь и
не помысли ты о томъ!

Надѣвша ли на Его болше
всего?

Надѣйся всегда крѣпко!

Можетъ быть надѣвша ты
болше на свой разумъ, или хит-
рость, или выдумки, или силы,
или богатство или на друзей,
нежели на Бога.

Kas es olle siina laitnu keddä,
woip olla ehk se perräst, et temä
es te middä siino tahtmist perra?

Kuis? kuña? minkaga?

Oh ülli hirmsa om se, eddespidi
siina ei peä mitte sest mõtlemagi!

Kas siina lodat temä päle keige
ennämbäste?

Loda iks kindmäste!

Woip olla ehk siina enämbäste
oma moistusse, ehk ärrä mõtle-
miste, ehk kawwala kombe, ehk
jouwo, ehk rikkusse ehk sõpru ehk
mu minka päle lodat, kui Jumala
päle? (Järgneb.)

Varia.

Furche-Verlag'is Berliinis ilmus hiljuti Sofia professori **Stefan Zankow'i** sulest ja saadeti meile arvustuseks: **Das orthodoxe Christentum des Ostens**, sein Wesen und seine gegenwärtige Gestalt, erschienen im Furche-Verlag, Berlin 1928 (152 S., brosch. Rm. 6, in Ganzleinen geb. Rm. 7.20).

Raamat on välja kasvanud 6 loengust, mis autorilt peetud Berliini ülikoolis suvesemestril 1927 selle ülikooli usuteaduskonna kutsel.

Autor juhib tähelepanu protestantlises ilmas viimaseil aastail järjest kasvavale huvile õigeusulisest hommikumaast, nagu teiselt poolt ka õigeusu kirikud ametlikult ja aktiivselt osa võtavad kirikute rahvusvahelistest koonduspüüetest (lk. 17 j., 141). Käsitlemist leiavad siin konfessioonideteaduses harilikult esinevad küsimused; ka materjali korraldus on üldiselt analoogne. I peatükk harutab sissejuhatavaid küsimusi; II peatüki pealkiri on *Credo*; III-nda — Kirik; IV — Kultus; V — Vagadus ja aktiivsus; VI — Tagasivaade ja väljavaade. Märkustes on rohkesti kirjandust nimetatud ja osalt esildatud, kõige enam vene ja saksa autoreilt.

Esimeses peatükis räägib autor muuseas õigeusu kiriku tänapäeva koosseisust, arvestades neid muudatusi, mis tekkinud ilmasõja järelduel, nagu uute patriarhaatide tekkimine (Serbia 1920; Rumeenia 1925, mis sisaldab juba 12 miljoni peale kasvanud rumeenlaste hulka, peale selle 800.000 venelast ja 400.000 bulgaarlast); Konstantinoopoli patriarhaat on kokku sulanud 300.000 hinge peale; nimetatakse ka veikseid antokefaalseteks saanud kirikuid, nende hulgas Eesti õigeusuliste kirikut 220.000 hingega, kelledest 155.000 olla venelased ja 65.000 eestlased (tõepoolest oli 1922. a. rahvalugemise andmetel Eestis ap.-õigeusulisi 209.094 isikut ehk 19% rahva üldarvust, neist oli eestlasi 115.000 ümber, venelasi 91.000, teistest rahvustest 3000 ümber).

Kõiki õigeusulisi arvatakse ühtekokku 146—150 miljoni. Lootusrikkamaks ja mõjuvamaks arvu poolest ja ka juba vaimlises suhtes peetakse Vene kirikut (120 miljonilise hingede arvuga) ja teda nimetatakse õigeusu „ilmakirikuks“ (lk. 24); temale järgneb arvu poolest veike, kuid ikkagi veel mõjukas Greeka kirik ja siis teised slaavi kirikud.

Järgnevstest kirjeldustest ja arutlustest huvitavad meid peaaesjalikult need küsimused, millistes autor tarvilikuks peab õhtumaalaste, eriti õhtumaa õpetlaste vaateid õiendada ja parandada, nagu küsimuses, mis „õigeusk“ ja „õigeusklik“ õigeusuliste eneste mõttes tähendab (lk. 30 j.), mis ulatuses maksab traditsionalism (lk. 31 j.), mis tähendab „usk“ (lk. 38—41) õigeusuliste arusaamise järele, mis suhted on lunastusel patust lunastusega surmast (lk. 46 j.), mis on Kristuse ristisurma tähendus (lk. 49 j.), mis vahekorras on Jumala arm inimese vaba tahtega mõeldud (lk. 53 jj.), missugune on õigeusuliste vaade inimese ihule, missugune koht on vaimulikul seisusel õigeusu kirikus (lk. 80 jj.), missugune on õigeusklik vagadus (lk. 111 jj.), missugune mõju on õigeusul kõlblusele (lk. 117 jj.), missugune on õigeusulise kiriku põhimõttelik vahekord riigiga (lk. 126 jj.), rahvusega (lk. 130 j.), kultuuriga (lk. 132 j.).

Üldiselt juhitakse mainitud küsimustes tähelepanu sellele, et õigeusklik vaatlusviis niisugustes küsimustes on sünteetiline (mitte antiteetiline, nagu õhtumaalastel neis küsimustes) ja sealjuures müstiline-intuiitiivne (v. näit. lk. 59, 61 j. t.).

On õige, et müstilist vaatlusviisi hindamisel ehk veel enam arvestada tuleb ja sel teel mõnda õigeusulist vaadet õigemini saab valgustada. Igatahes on autori seletused õpetlikud õigeusulise vaatlusviisi arusaamiseks.

Huvitav on ka autori püüd näidata õigeusu ja õigeusu kiriku arenemise võimalusi ja võimeid, nii et tarretusest rääkimine tema suhtes õigustatud ei olla (lk. 27, 31 j.). Kiriku põhikorra suhtes on nüüd kõik õigeusu kirikud „sinodaal-koguduslikule“ korrale arenenud (lk. 24, 81 jj.). Õpetuse suhtes on dogma ainult, mis vanakiriku oikumeenilistelt kirikukogudelt on kindlaks määratud ja peale selle on siduvaks traditsiooniks ainult veel see, mis igalpool, mis alati, mis kõigi poolt on usutud (lk. 32). N. n. Sümboliliste kirjade tähendus ei ole nii suur, kui õhtumaal arvatakse (lk. 33 j.). Kiriku ainukene tõelik sümbol on Nikea usutunnistus (Nicaeno-Constantinopolitanum).

Nii on palju küsimusi, kus ei ole siduvat õpetust, kus on vaba iseseisva arenemise (lk. 105, 141 j. t.) ja vaba usuteaduslise töö võimalus, mida autor oma raamatus arvestab ja sellele toetub, isegi ka usufilosoofisid ja kirjanikke arvestades (lk. 35 j.).

Ometigi ei saa m. a. unustada, et ametlik kirik seda arendamistööd ju ei tarvitse omaks võtta, kuigi see töö ehk üldiselt arenemise suuna võib avaldada. Nii hindab autor tekstis pühapilte vaid kunstilisest seisukohast (lk. 100 jj.), ainult märkuses lk. 95 mainitakse piltide õpetuslist külge („harimatute piibel“), ja märkuses lk. 116 mainitakse, et „pildi austus kuulub meelega-mõista isikule, keda ta kujutab“. Vanema, viimase ajani püsiva vaate kõrval, et tõised kristlikud kirikud ei olla tõelikud kirikud, on uuemal ajal ka sallivam vaade, kuigi vaid enam tundes, kujunenud (lk. 74 jj.). Viimase pooldaja on ka autor, kes raamatu lõpul kirjeldab oma arusaamise järele õigeusu kiriku seisukohta katoliku kiriku suhtes ja siis protestandi, eriti luteruse kiriku ja anglikaani kiriku suhtes, tunnustades veendunult kirikute rahvusvahelisi koonduspuudeid.

Stefan Zankowi raamat on huvitav ja õpetlik, seda enam, et ta on kirjutatud õigeusulise õpetlase poolt, keda peetakse üheks paremaks õigeusu kiriku tundjaks ja kes suhtub üldiselt arusaamisega protestandi kirikule ja koostööle temaga.

*

*

*

O. Sild.

Zaccaria Giacometti, Quellen zur Geschichte der Trennung von Staat und Kirche, Tübingen, 1926. 736 lk., 24 Rmk.

See on raamat, mis selles ulatuses esimene omasugune on, mille järele mitmeti tarvidust on tuntud ja mis ka meie oludes tähelpanu väärib.

Zürichi ülikooli kirikuõiguse eradotsent Z. Giacometti püüab sissejuhatustes teosele, mis sisaldab 316 esildist hallikatest, kindlaks määrata kiriku riigist lahutamise mõistet, mis osalt oleneb eesmärgist, mida lahutamiseiga on tahetud kätte saada ühes või teises riigis ja mis jälle omakorda osalt oleneb selle riigi erilisest ajaloolisest struktuurist, nii et teatavad kõikumised ja erinevused üksikasjus ikkagi võivad esineda ja mõeldavad on. Lahutamise oluliseks tunnuseks peab ta asjaolu, et riigist lahutatud kirik oma avalik-õiguslise iseloomu kaotab ja riigi vahekord kirikuga toimib eraõiguse alusel. Sellejuures on 3-sugused üldtüübid võimalikud, mis olenevad sellest, kas riigi ja kiriku vahekord toimib üldise hariliku eraõiguse alusel, nagu teistelgi ühingutel ja asutustel, või erilise eraõiguse alusel, mis kirikule erilisi kitsendusi teeb õiguslisel alal, eriti omandamiseõiguse alal ja politseilise järelevalve suhtes, võrreldes teiste ühingutega, või aga jälle soodustab see eriline eraõigus kirikut võrreldes teiste ühingutega.

Maadeks, kus kirik sellelaadiliselt riigist lahutatud on, loetakse järgmised: Prantsusmaa, Portugal, Venemaa, Mexiko, Ecuador, Brasiilia, Cuba, Shweitsimaa (eriti Genf), Eesti, Itaalia, Põhja-Ameerika Ühisriigid.

Selles nimestikus esindavad alguses nimetatud riigid Prantsusmaaga eesotsas seda tüüpi, kus kiriku vahekord riigiga toimib erilise eraõiguse alusel, mis kiriku õigusi kitsendab ja piirab võrreldes teiste ühingutega. Teisel tüübil teostub vahekord üldise hariliku eraõiguse alusel, selle tüübi peaesindaja on Shweitsimaa eriti Genf. Selletüübiline lahutus maksab nähtavasti autori arvates ka Eestis.

Põhja-Ameerika Ühisriigid esindavad kolmandat lahutus-tüüpi, mis soodustab kirikut.

Eesti kohta esildatakse (§ 179) Eesti Vabariigi põhiseaduse § 11 (Eduard Berendts'i järele: Die Verfassungsentwicklung Estlands, in Jahrbuch des öffentlichen Rechts XII, lk. 191 jj.) ja (§ 180) 1925. a. usuühingute ja -liitude seadus (A. v. Bochmann'i tõlkes, Osteuropa-Institut, Breslau).

Perekonnaseisu registreerimise küsimuse kohta, mis meil uuesti päevakorrale on kerkinud, leiduvad selles raamatus ainult üldised määrused või põhimõtted ühe või teise riigi kohta. Erilised määrused selle kohta, näit. Shweitsimaal, ei ole esildatud, küll aga on ära tähendatud erilised määrustikud, kus neid võib leida (Art. 39—51 des Zivilgesetzbuchs vom 10. Dezember 1907 und Verordnung über die Zivilstandsregister vom 25. Februar 1910, Amtl. Sammlung, N. F. XXVI, lk. 905 jj.). Peab arvama, et praegune registreerimiseviis meil ainult hädaabinõuna ajutiselt võiks arvesse tulla, ja seda juba sellepärast, et ta põhjeneb fiktsioonil, nagu võiks riigist lahutatud kiriku õpetaja samalajal ka riigiametnik olla. Kui tegelik seisukord aga seda nõuab, siis tõuseb küsimus, kas ei oleks tegeliku töö mõttes siis juba parem jääda ajutiselt teatava aja peale n. n. paralleelregistratsiooni juure, kuni tegelik olukord ilma kahjuta võimaldab perekonnaseisu registreerimise selgejoonelist läbiviimist.

Mis meetrikaraamatutesse puutub, siis on arusaadav, et niihästi riigil kui kirikul neid tarvis on. Kuna neist harilikult algkirjad ja ärakirjad

olemas, ei tohiks mõlemate poolte tarviduste rahuldamine suuremaid raskusi teha.

Konsistooriumi arhiiv peaks (peale meetrikaraamatute ära kirjade eraldamist) tervikuna püsima jääma, ilma et tema üksikuid osasid laiali kantaks, mis uurimisetööd viimaks võimatuseni võiks raskendada, ja tuleks deponeerida riigi Keskarchiivis, kus ta moodustama peaks erilise osakonna ja kus temaga tuleksid ühendada muud puhtkiriklised ja usulised arhivaalid.

O. S.

* * *

Soome usuteadusline ajakiri „**Teolooginen Aikakauskirja**“ algab käesoleval aastal oma 33-dat aastakäiku piiskopp J. Gummerus'e vastutaval toimetusel.

1. vihus käsitleb E. G. Gulin Uue Testamendi greeka keele üld-iseloomu (Uuden testamentin kreikankielen yleisluonne); G. O. Rosenqvist räägib Jumalariigi ideest ja kuulutusest (Gudsrikes-idén och förkunnelsen); M. A. Levander käsitleb meelearanduse õpetust Vulgata järele (Parannuksen oppi Vulgatan mukaan); G. O. Rosenqvist esildab palvapäeva tekstid (Böndagstexterna). Järgneb kirjandustoodete arvustus ja toimetusele saadetud kirjanduse ja ajakirjanduse nimestik.

* * *

„**Ajalooline Ajakiri**“ viis lõpule viimati ilmunud numbriga (Nr. 4) oma 6. aastakäigu (1. aastakäigu suurendatud kujul).

Artiklitest on sel aastakäigul ilmunud:

A. R. Cederberg, Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloost;

O. Freymuth, Lõpuaruanne kaevamiste kohta. Tartu Doomevaremete pikihoones;

J. Köpp, Mõningaid lisaandmeid oludest Lõuna-Eestis Suure Põhjasõja algusaastail;

O. Liiv, Lisandusi Rakvere ajaloole Rootsi aja lõpul;

A. Priidik, Kes olid ilmaajaloo vanimad meresõitjad;

W. Süss, Antiik-aja ja nüüdisaja inimese karakteristikud erinevused;

N. Treumuth, Patkul'i küsimus Riia konvendil 1700. a. juuni- ja juulikuus.

P. Treiberg andis sissejuhatuses välja „Esimese Eestimaa talurahva-regulatiivi lggaüks“

Mitmed neist artikleist huvitavad ka usuteadlast. Eriti ligidal seisab usuteadlastele küsimus Tartu doomkiriku põhiplaani ja algkujust. Ülikooli raamatukogu assistent O. Freymuth on varemetes 1924. 1925. 1926 (kultuurkapitali ja viimasel aastal ka ülikooli valitsuse toetusel) sellekohaseid kaevamisi ette võtnud. Nende tulemustest annab ta aru Ajaloolises Ajakirjas 1926, Nr. 1 ja 1927, Nr. 2.

Kindla resultaadina arvab ta esildada võivat, et doomkirik alguses on olnud kolmelööviline kodakirik (ühtlase katuse all) võrdlemisi väiksete dimensioonidega lääneportaalliga ilma tornideta ja põhjapoolse küljportaalliga ja veel ühe teise juureehitisega põhjakülje idapoolses otsas. Siis ehitati veel lõunapoolne küljportaal. Hiljemalt muudeti kirik kesklöövi kõrgendamise teel puhtakujuliseks basiilikaks. Laiendati ka pikkhoonet, tõsteti põrand kõrgemale ja

lisati kabellööv külglöövidele juure, ehitati siis 2 massiivset torni pikk-hoonele läänes ette ja ehk umbes samal ajal uus koor juurde, mida 1478 nimetatakse varsti valmisavaks.

Kaevamisi on härra Freymuth mitmes kohas ette võtnud ja püüdnud kindlaid andmeid saada. Mõni üksik küsimus, eriti koori suhtes, on härra Freymuth'i arvates veel tume. Aga tundub, et ka mõn's teises küsimuses veel küllalt kahtlusi on.

Doomkiriku varemetes on juba mitmel puhul üksikute uurijate poolt kaevamisi ja kaalutlusi ette võetud ja teooriaid üles seatud. Tulemused ja vaated erinevad siitsaadik. Paistab, et saarnastel kordadel tarvis oleks korraga suureulatuslisemal alal uurimistöid korraldada, mis asja võiks ülevaatlikumaks ja kindla- ja selgejoonelisemaks teha, on siin ju kõige pealt põhiplaani küsimusega tegemist ja edasi kesklöövi kõrgendamise ja terve pöranda pinna tõstmise küsimusega. Ehk saaks tulevikus asja nii korraldada, et muinsuskomisjon ei kuuluta mitte ainult muinsusesemete puutumatust, vaid korraldaks ja võimaldaks ka suuremaid uurimistöid sel alal. O. S.

* * *

Teatelehe „**Allgemeine Ev.-Luth. Korrespondenz**“ teatel (1928, A.) oli aasta alul Leipzigi D. Ihmels'i juhatusel Saksa piiskoppide konverents, kus muu seas harutati luterluse oikumeenilise töö küsimusi.

„Üldine Evangeelne-luterline Konverents“ (A. E. L. K.) pühitseb käesoleval aastal oma 60-aastase kestvuse juubeli. Peakoosolek peetakse 19.—26. augustini Hamburg-Altonas.

Harutusele tulevad põlevamad kirikuprobleemid (Luteruse kiriku tähendusest, ristiusust ja kultuurist, usundist ja ristiusust) ja üldistungite kõrval peetakse erikonverentse. Seda istungjärku kavatakse kujundada suureks rikalikuks „Luterliseks nädalaks“

Majandusliselt tahetakse osavõtmist kergendada ja ka selle maakoha ja ta iseäralduste tundmaõppimist võimaldada.

Konverentsi töösindusse (Arbeitsausschuss) valiti uute liikmetena tõiste hulgas Moskva ülemkirikunõukogu president piiskopp D. Meyer ja Leningradi kirikuõpetajate seminari rektor piiskopp D. Malmgren. O. S.

* * *

„**Stockholm**“. International Review for the Social Activities of the Churches. — Internationale sozialkirchliche Zeitschrift. — Revue Internationale d'Etudes sociales.

Nii selle uue kolmekeelise ajakirja nimi, mis 1925. a. Stokholmi tegeliku kristluse ilmakonverentsil (Conference of Life and Work) alatud tööd tahab jätkata. Toimetaja on D. Adolf Keller; ingliskeelse osa eest vastutav on D. Alfred Garvie; saksakeelse — prof. D. A. Titius ja prantsuskeelse eest P. Elie Gounelle. Esimene number ilmus 1928, Vandenboeck'i ja Ruprecht'i juures, Göttingenis, 96 lk. Aastas ilmub neli numbrit, hind 10,70 Saksamarka. Proovinumber 1 Saksamark.

Nagu teada, otsustati Stokholmi töö järjena praeguseaja ilma sotsiaalse häda uurimiseks, probleemide ülesleidmiseks ja nende lahendamiseks asutada sotsiaalteadusline instituut ja välja anda oikumeeniline kiriklik-sotsiaalne aja-

kiri. Juba nimetatud ajakirja esimene number näitab seda suurust, tõsidust ja julgust, millega tööle asutud ja asuda tohtud. Ligi 200 nimekat sotsiaalküsimusi käsitlevat teadlast kõikidest maadest on kaastööd lubanud. Juba esimeses numbris kirjutavad teadlased ja ilmakonverentsi tegelased, nagu: Söderblom, Cadman, Winchesteri peapiiskopp, Gounelle, Monod, Brown, Gorvie, Germanos, Ihmels, H. v. Harnack, Mozley, Ragaz ja teised. Käsitletakse Jumalariigi mõistet, Stockholmi programmi, majanduselu ja teisi sotsiaalseid küsimusi.

Sotsiaalsed, majanduslised, tööstusküsimused on põlevateks päevaküsimusteks saanud. Neid tuleb tõsiselt ja põhjalikult tundma õppida, kui neid lahendada tahetakse. Ajakiri „Stockholm“ annab meile kindlat, head materjali ristiusu sotsiaalse eetika jaoks, mis veel kirjutamata. Aga ta on igale kirikutegelasele, kes Jumalariigi töös tahab tegelikul alal ühes sammuda, tarvilikuks varaaidaks ja heaks orienteerijaks. H. B. Rahamägi.

* * *

Friedrich Loofs †.

Käesoleva aasta alul (13. I. 1928.) suri Halle prof. Friedrich Loofs umbes 70-aastasena (sünd. 1858). Juba 1887 sai ta Halle ajaloolise usuteaduse professoriks ja jäi siia surmani. Oma usuteadusliste vaadete poolest kuulus ta Ritschl'i kooli.

Tema töödest on meie juures ammust ajast usuteadlastele soovitatud tema „Leitfadender Dogmengeschichte“ ja „Symbolik I“. Nimetada võiks ka tema „Grundlinien der Kirchengeschichte“. Kadunu oli ajakirja „Die Christliche Welt“ kaasasutaja 1886, jäi aga siis temast eemale.

Saksamaal on ülepea viimasel paaril aastal tähtsaid kirikuloolasi surmale suikunud: 25. III. 1927. suri alles 58-aastasena Leipzigi professor **Heinrich Böhmer** (sünd. 1869), kes ka meie juures tuttav on eriti oma töödega Luteri üle („Luther im Lichte der neueren Forschung“ ja „Der junge Luther,“ 1925), aga ka jesuiitide ja Ignatius Loyola üle, niisamuti Assiisi Frantsiskuse tööde ja kirjutiste eeskujuliku väljaandmise läbi. Böhmer'i kirjeldusviis on eriti elav ja kujukas.

Maikuu 1926 suri Berliini kirikuloo professor **Karl Holl** alles 60-aastasena. Tema töödest on meie juures tuttavad eriti tema väga tähtis töö Luterist, milles ta põhjalikult kujutab Luteri tähendust mitmesugustel aladel, välja minnes Luteri jumalaelamusest; edasi greeka munklusest (Enthusiasmus und Bussgewalt beim Griechischen Mönchtum“); pühuri ja siis veretunnistaja mõistest jne. Holl oli ka käsikirjade uurija ja on välja andnud Damaskuse Johannese SS. Parallela ja Epiphaniuse väljaande raske töö peaaegu lõpule viinud, kuigi surm takistas töö täielikku lõpetamist. Inimesena jättis Karl Holl sõbraliku, avameelse ja tõsimeelse isiku sümpaatliku mulje.

Requiescant in pace!

O. S.

* * *

Toimetusele saadetud ajakirjad (pea eespoolmainitute):
Protestantline Ilm, VI aastakäik, Tallinnas 1928, nr. 1 ja nr. 2.

Töö-õppus, III aastakäik, 1928, nr. 1. (ühistrükikoda Rakveres).

Usuteaduslisi oskussõnu.

Grabmal — hauamärk.
 =rede — hauakõne.
 =stein — hauakivi.
 =tuch Christi — Kristuse surnulina.
 Graal, der heilige — püha Graal (karikas).
 graue Brüder und Schwestern — hallid vennad ja õed.
 Gräzität — gretsiteit (õpeaine); kreeklus, kreekapärasus.
 Gregorianer — gregorlased.
 Gregoriusorden — Gregoriuse ordu.
 griechisch-katholische Kirche — kreeka-katolik kirik.

griechisch-unierte Kirche — kreeka-uniooni kirik.
 Grundstücke, kirchliche — kirikumaad, -krundid.
 Gürtel, geweihter — pühitsetud vöö.
 Gürtelbruderschaft — vöövennaskond.
 Gustav-Adolf-Verein — Gustav Adolfi Ühing.
 Gut, höchstes — ülim hüve.
 gute Werke — head teod.
 guter Hirt — hea karjane.
 Gymnosophisten — gümnosofistid.
 Gyrovagi — gürovaagid, hulkurmungad.

H.

Haaropfer — juusohver.
 Habitus — püsiv ilmelaad, hingelaad.
 Hades — maa alune, manala, toonela, allilm, varjuteriik, surnuteriik, põrgu.
 Hagiographa — hagiograafid, pühad kirjutised.
 Hagiographie, Hagiologie — hagiograafia, hagioloogia, pühurite elulood.
 Hagiolatrie — hagiolaatria, pühakute teenimine.
 Halbtüppel — poolkuppel.
 Hallelija — halleluuja.
 Hallenkirche — kodakirik.
 Hamartologie — hamartoloogia, patuõpetus.
 Handauslegung — käte-pealepanemine, kirotoonia.
 Handeln (gutes und böses) — teotsemine, toimimine (hea ja kuri).
 Häresiarch — peaketser.
 Häresie — eksiõpetus, valeõpetus, ketserus, väärusk.
 Häretiker — eksi-, valeõpetaja, väärusuline.
 Haß — vihkus.
 Hattemisten — hattemistid.
 Hauptaltar — pea-altar.
 =gottesdienst — pea-jumalateenistus.
 =hoff — pealööv.
 =fünde — peapatt.
 Hausgast — majavaim, koduhaldjas.
 =ordnung — majakord; majakorraldus.
 =tafel — majajuhend, majakorra-tahvel.
 =zucht — majakarind, kodukarind.
 Hebräer — heebrealane.
 =brief — kiri heebrealastele.
 =evangelium — evangeelium heebrealastele.
 hebräische Sprache — heebrea keel.
 ηγούμενη — naisiguumen.
 ηγούμενος — iguumen, kloostri eestseisja.
 Hedwigsschwester — hedvigõed.
 Hehlerei — varjamine.
 Heide — pagan. [kristlane.
 Heid. ndrist — paganastkristlane, pagan-

Heidenchristentum — paganastkristlus.
 =mission — paganamisjon.
 Heidentum — paganus.
 Heil — lunastus, õnnistus, õndsus; pääsemine, pääs, pääste, tervis.
 Heiland — Luna-taja, Õnnistegija, Päästja; lunastaja, õnnistegija, päästja.
 heilen — tervestama.
 Heilserziehung — kasvatus õndsuseks.
 Heilgott — tervisejumal.
 heilig — püha.
 Heilige, das — püha.
 Heilige, der — pühur, pühak.
 heilige Nacht — püha öö.
 Heilige Stadt — Püha Linn. Püha linn.
 heiligen — pühitsema.
 Heiligenkultus — pühuritekultus.
 =legende — pühuritelegendid.
 =lehre — õpetus pühuritest, pühuriõpetus.
 =schem — pühadusepaiste, oreool, au-paiste.
 Heiliger Geist — Püha Vaim.
 heiliger Stand — püha seisus.
 Heiliger Stuhl — Püha Järg, Püha järg.
 Heiliges Land — Püha Maa, Püha maa.
 heiliges Öl — püha õli.
 Heiligkeit — pühadus.
 Heiligkeitssache — pühaduseseadus.
 Heiligsprechung — pühakskuulutamine.
 Heiligste, das — pühim paik, pühimik.
 Heiligtum — pühadus; pühamik, pühamu.
 Heiligung — pühitsemine.
 Heilpädagogik — õndsusepedagoogika.
 Heilsanerbietung — õndsusepakkumine.
 =apparat — päästeparaat.
 =armee — päästevägi, päästearmee, lunastusvägi.
 =bedeutung — õndsuse-, päästetähendus.
 =bestimmtheit — õndsuse-, päästepiirsus.
 =empfang — pääste-, õndsuse-, lunastuse-vastuvõte.
 =geschichte — pääste-ajalugu, lunastuse-ajalugu, päästelugu.

Heilsgewißheit — pääste-, lunastuse-, õndsusekindlus.

=gut — pääste-, õndsusehüve.

=ordnung — päästekord.

=pfand — pääste-, lunastuse-, õndsuse-tagamus.

=prozeß — pääste-, õndsuseareng, pääste-, õndsuseprotsess.

=spiegel — pääste-, õndsuse-, lunastuse-pegel.

=ratfchluß — pääste-, õndsuse-, lunastusenõu, -otsustus.

=tatfache — pääste-, õndsuse-, lunastuse-tõsiasi.

=vorbereitung — pääste-, õndsuse-, lunastuse-ettevalmistus.

=weg — pääste-, lunastuse-, õndsuse-tee.

=wirklichkeit — pääste-, õndsuse-, lunastusetõdesus.

Heilungsgeſchichten — tervestuslood.

=wunder — tervestus-ime.

Heimſuchung — katsumine.

ειρμολόγιον — heirmologion.

ειρμός — heirmos (kanoonilise laulu osa).

Hellenismuſ — hellenism.

Henotheismuſ — henoteism.

Henotikon — henotikon.

Hermeneutik — hermeneutika, kirjaseletamine, -seletus.

Heroenkultuſ — kangelaste-, heerostekultus.

Heros — kangelane, heeros.

Herr — Issand; isand.

Herrenmahl — Issanda sööma-aeg.

Herrlichkeit (Gotteſ) — au, aupaiste, auhiilguſ.

Herrnhuter — herrnhuutlane.

Herrnhutianismuſ, Herrnhutiſmuſ — herrnhutism.

Herrſchaft — valitsus, valitsemine.

Heiſchaft — heſühhaſt, rahustuja munk.

Heterodoxie — heterodoksia, lahkõpetuſ, ekſiõpetuſ, valeõpetuſ, vääõpetuſ.

heteronom — heteronoomne.

Heteronomie — heteronoomia.

Heterouſia — heterouusia, lahkloomuſuſ.

Heterouſianer — heterouſiaanid, lahkloomuſlased.

Heuſelei — ſilmakirjaſuſ.

Heuſler — ſilmakirjateener.

Hege — nõid.

Hegeſglaube — nõiduseuſk.

=traut — nõiduserohi.

Hererei — nõiduſ.

Hierarch — hierarh, hierark.

Hierarchie — hierarhia, hierarkia.

Hierodiaton — hierodiakon.

Hieromonachoſ — munkpreeſter.

Hilſſprebiger — abijutluſtaja.

Himmel — taevaſ.

=fahrt — taevaminek.

=reich — taevariik.

Himmelſbewohner — taevaelanik.

=bote — taevaſaadik, -käſkjalg.

=zeichen — taevamärk.

=zelt — taevatelk.

himmlifch — taevalik, taevane.

Himmlifcher Vater — Taevaſa; taevaſa.

Hinterhalle — tagakoda.

Hirtenbrief — karjasekiri.

=ſtab — karjasekepp, -ſau [-ſaua].

Hiſtoriſmuſ — hiſtorism.

Hochaltar — pea-altar.

hochfirche — kõrgekirik.

hochfirchlich — kõrgekiriklik.

Hochmut — kõrkus, ülbuſ, uhkuſ.

Hochſchiff — kõrglõõv.

höchſteſ Gut — ülim hüve.

Hochziſthrone — laulatuſekroon.

Hoffnung — lootuſ.

Höhendienſt — kõrgmikuteeniſtuſ.

=prieſter — kõrgmikupreeſter, hiiepreeſter.

Hoheprieſter, der — ülempreeſter.

hoheprieſterlicheſ Gebet — ülempreeſtripalve.

Hoher Rat — ülem-nõukogu.

Hohes Lied — Ülem Laul, Laulude Laul.

Hölle — põrgu, põrguhaul.

Höllenfahrt Chriſti — Kriſtuse põrguhauaſ käimine, Kriſtuse põrguſkäik.

Homiletik — homileetika.

Homilie — homiilia.

Hoſtaplan — õuekaplan.

ὁμοιουſία (Homoiuſie) — homoiuſia, ſarnaloomuſuſ.

ὁμοουſία (Homouſie) — homouſia, ſamaloomuſuſ.

ὁρολόγιον — tunniraamat.

Hoſianna — hosianna.

Hoſtie — hoſtia, armulaua-leib.

Hugenotten — hugenotid.

huldigen — kummardama, auavalda-

dama.

Huldbigung — kummardamine, auavalda-

mine.

Humanität — humaanuſuſ, inimuſuſ.

Humiliaten — humiliaadid.

Hurerei — hooruſ.

ὕβριſ (Hybris) — kõrkus.

Hymne, Hymnuſ — hümn, kiituluul.

ὕπακοή — hüpakoe; sõnakuulmine.

ὕποδιακονοſ — alamdiakon.

Hypoſtaſe — hüpoſtaſuſ.

Hypoſtaſenlehre — hüpoſtaſideõpetuſ.

I.

Idbewußtsein — minateadvus.
 Idelerlebnis — minaelamus.
 Idfunktion — minafunktsioon.
 Idsubjektanz — minasubstants.
 ΙΧΘΥΣ — Ἰησοῦς Χριστὸς θεοῦ υἱὸς
 σωτῆρ (kalana sümboliseeritud).
 Ideal — ideaal, paleus.
 Idealism — idealism.
 Idealität — ideaalsus.
 Idealfatholizismus — ideaalkatolitsism.
 Idealreligion — ideaalreligioo, ideaal-
 usund.
 Idee — idee.
 Identität — identsus, samasus.
 Identitätsmyth — identsusemüstika, sa-
 masusemüstika.
 Identitätsphilosophie — identsusefilosoofia,
 samasusefilosoofia.
 Idioma — omadused, eriomadused.
 Idiorhythmie — idiorütmia, omaette elu-
 korraldus.
 Idiotismus — idiotism.
 Idol — iidol, eba-, väärjumal.
 Idollatrie — idololaatria, väärjumala-
 teenistus.
 Ignorantenbrüder — ignorantvennad.
 игумен (ἡγουμενος) — iguumen.
 игуменья (ἡγουμένη) naisiguumen.
 Ikonographie — ikonograafia.
 Ikonoflämus — pildirüüstamine, pildi-
 rüüste.
 Ikonoflast — pildirüüstaja.
 Ikonolatrie — ikonolaatria, pilditeenistus.
 Ikonostasi — pühapildi-sein.
 икос (ὀϊκος) — iikos (palve).
 илитон (ἐιλυτον) — iliton, mähisrätt.
 Illuminaten — illuminaadid.
 illuminatio — valgustus.
 Illusion — illusioon.
 Illusionismus — illusionism.
 Illustration — illustratsioon.
 imitatio Christi — Kristuse jälgendus.
 immaculata conceptio — puhas, laitmatu
 ürajatus.
 Immanenz — immanentsus.
 Immantation — immantatsioon, mantel-
 damine, manteldus.
 Immanuel — Immaanuel.
 Immersionstaufe — kastumis-, kastus-
 ristimine.
 Immunität — immuunsus, puutumatus.
 impanatio — impanatsioon.
 Imperativ, kategorischer — kategooriline
 imperatiiv.
 Impluvium — impluvium, sise-õu.
 inpostores tres — kolm petist (Mooses,
 Kristus, Muhamed).
 Impotenz — impotentsus, võimetusetus.

Imprimatur — trükiluba.
 imputatio — imputatsioon, arvestamine.
 inclusus (затворник) — suluslane.
 indelebilis character — hävimatu iseloom.
 Independenten — independentid.
 Independentismus — independentism.
 Indeterminismus — indeterminism.
 index librorum prohibitorum — keelatud
 raamatute nimestik.
 Indifferentismus — indifferentism, üks-
 kõiksus, loidus.
 Indiktion — indikatsioon.
 Individualethik — individuaal-eetika.
 Individualismus — individualism.
 Individualität — individuaalsus.
 Indulgenz — indulgents, leebumine.
 Indult (Verwilligung) — indult.
 Infallibel — eksimatu, infallibiilne.
 Infallibilität — eksimatus, infallibiilsus.
 Infralapsarius — infralapsaar.
 Inful — miitra, peaside.
 Inkapazität — ordinatsioonivõimetusetus.
 Infarnation — inkarnatsioon, lihaksaa-
 mine, lihastus.
 Inkastratur — inkastratuur.
 Incorporation — inkorporatsioon, kehandus.
 Intubation — inkubatsioon.
 Innere Mission — sisemisjon.
 inneres Licht — sisemine valgus, sise-
 valgus.
 Innervation — selgusele jõudmine.
 Innigkeit — südamlikkus, sisevus.
 in pontificalibus — täielikus ametirüüs.
 Inquisition — inkvisitsioon.
 Inquisitor — inkvisiitor.
 Inspektion — järelevaatus, inspektsioon.
 Inspiration — inspiratsioon.
 Installation — ordinatsioon.
 Institution — institutsioon, asutus.
 integritas — tervikus.
 Intellektualismus — intellektualism.
 intelligibel — intelligiibelne.
 Intention — intentsioon.
 Intentionalismus — intentsionalism.
 Interdikt — interdikt.
 Interim — vahejärk.
 Interpretation — interpretatsioon, tõlgen-
 dus.
 Inthronisation — (paavsti, piiskopi) troo-
 nileastumine.
 Intoleranz — sallimatus, intolerantsus.
 Introduction — introduktsioon, koguduse
 peale seadmine.
 Introitus — introitus, algussalm.
 Intuition — intuitsioon.
 Investitur — investituur.
 Injekt — intsest.
 Irdisch — maine.

Irreniker — rahuarastaja, ireenik.
 ireenische Schriften — rahukirjad.
 Irrationalismus — irratsionalism.
 Irregularität — korrapäratus, irregulaarsus.
 Irrenseelsorge — vaimuhaigete hingedoid.
 Irrlehre — eksi-, vale-, vääropetus.

Irrethumlosigkeit — eksimatus.
 Irvingianer — irvinglane.
 Isagogik — isagoogika, sissejuhatus.
 Islam — islam, muhamedi usk.
 Ismaeliten — ismaeliidid.
 Israeliten — israeliitid.

J.

Jahve — Jahvee.
 Jahves Tag — Jahvee päev.
 Jahvist — jahvist.
 Jainismus — jainism, džainism.
 Jakobiner — jakobiinid.
 Jakobiten — jakoblased, jakobiidid.
 Jakobusbrief — Jakobuse kiri.
 Jammertal — hädaorg.
 Jansenismus — jansenism.
 Jaspis — jaspis (mineraal).
 Jehova — Jehoova.
 Jenseitigkeit — sealpoolsus, transtsendent-
 sus.
 jenseits — sealpoolne.
 Jenseits, das — sealpool, teine ilm.
 Jesuiten — jesuiidid.
 Jesuitenmoral — jesuiitide moraal.
 Jesuitenorden — jesuiitide ordu.
 Jesuiterei — jesuiitus.
 Jesuitismus — jesuitism.
 Jesuskind — Jeesuslaps.
 Jhāna — v. Verfenkung.
 Jubeljahr — juubeli-aasta.
 Johanneische Frage — Johannese-küsi-
 mus.
 Johannesapokalypse — Johannese ilmutuse-
 raamat.
 Johanneschriften — johanneskristlased.
 Johannesevangelium — Johannese evan-
 gelium.

Johannesoffenbarung — Johannese ilmutus.
 Johanneschriften — Johannese teosed,
 kirjutised.
 Johannesaufer — Johannese ristimine.
 Johannesweihe — Johannese pühitsus.
 Johannisfeuer — jaanituli.
 Johannisstag — jaanipäev.
 Johanniterorden — johanniitide ordu.
 Jonabuch — Joonase raamat.
 Jubeljahr — juubeli-aasta.
 Jubiläenbuch — juubeliraamat.
 judaisierende Christen — juutlevad kristla-
 sed.
 Judaismus — judaism, juutus.
 Judentum — juudakristlased, juudist-
 kristlased.
 jüdische Diaspora — juudi diäspora, juudi
 välisasundused.
 jüdische Mission — juudi misjon.
 Jugendgottesdienst — noorsoo-jumalatee-
 nistus.
 Jugendpflege — noorsoo-hoolekanne.
 Jünger — õpilane, jünger.
 jungfräuliche Geburt — neitsist-sünd[imine].
 Jüngste Gericht, das — viimne kohus.
 Jüngste Tag, der — viimne päev.
 jurisdiction — kohtumõistmis-õigus, koh-
 tuvõim.
 jus canonicum — kanooniline õigus.
 justificatio — õigeksmõistmine.

K.

Kaaba — Kaaba.
 Kabbala — kabbala.
 Kainiten — kainiidid, kainlased.
 Kaiserfult — keisrikultus.
 Kalasantiner — kalasantiinid.
 Kälberdienst — vasikateenistus.
 камилауχιον (камиллаука) — kamilauh.
 Kanon — kaanon.
 Kanonarch — kanonarh.
 Kanonik — kanoonika.
 Kanoniker — kanoonik.
 Kanonisation — kanoniseerimine, kanoni-
 satsioon.
 Kanonist — kanonist.
 Kantate — kantaat.
 Kanzel — kantsel, räästool.

Kanzelberedjamkeit — kantslikõnekus.
 Kapelle — kabel.
 Kapitel — kapiitel, kapittel; peatükk.
 Kaplan — kaplan.
 Kapitularen — kapitulaarid.
 Kapuze — kapuuts, karbus.
 Kapuziner — kapuutsin, kapuutslane.
 Kardinal — kardinal.
 Kardinalbischof — kardinalpiiskopp.
 -diakon — kardinaldiakon.
 -presbyter — kardinalpresbüter.
 -tugend — peavoorus, kardinaalvoo-
 rus.
 Kardinalskongregationen — kardinalide
 kongregatsioonid.
 Karfreitag — suur-reede.

Usuteadusline ajakiri

ilmub **4 korda aastas** (nimelt septembris, detsembris, märtsis ja juunis), iga number vähemalt 3 trükipoogna suuruses.

Tarviduse järele ilmuvad **lisavibud**, millede eest tuleb eraldi maksta.

Terve II aastakäik maksab ettetellitult (ühes saatmisega) **3 kr. 60 s.**

II aastakäigu **üksiku numbri** hind on **1 kr.**

Ajakiri on määratud esimesel joonel usuteadlastele, kiriku ametikandjatele, usuõpetajatele, haritlastele, kes usu ja kiriku küsimustega teadusliselt seisukohalt tegemist teevad.

Tellimisi, kuulutusi ja kaastööd palutakse saata toimetaja aadressil: Tartu, Tiigi t. 21, prof. O. Sild.

Üksikud numbrid on müügil sealsamas,
peale selle: Tartus, Rütli t. 15, Raag'i kaupluses,
Tallinnas, Nunne t. 11, Ploompuu kaupluses.

Saadaval on ka veel I aastakäigu numbrid.